



Kritisk Forum

FOR PRAKTISK TEOLOGI

118

KIRKEGÅRDENS FORTÆLLINGER DECEMBER 2009

Forord

Kirkegårdene kan umiddelbart forekomme at være stillestående og uforanderlige steder. De døde ligger begravet på de indhegnede områder. Kirkegårdene virker dermed som en slags modrum i et ellers pulserende bybillede. Et anderledes sted.

Det er imidlertid – som det vil fremgå af dette temanummer – så som så med roen på kirkegården.

Kirkegårdene og kirkegårdskulturen er under stadig forandring. Kirkegårdskulturen afspejler samfundets forhold til død og liv. Når vores holdninger og forhold til døden ændrer sig, manifesterer det sig også på kirkegårdene. Desuden spiller synet på menneske, natur, historie og religion også her en rolle, idet det får indflydelse på kirkegårdens anlæg, gravenes indretning og de gravsten og andre mindetegn, vi placerer på gravstedet.

Gravstenene forandrer sig også. Nye og mere farverige granittyper fra fjerne steder kommer til i takt med den øgede globalisering. Gamle symboler svækkes, mens nye kommer til.

Nye mere kitschagtige genstande bliver en del af gravanlægget. Kirkegården får flere fællesanlæg og kirkegårdene bliver mere skovagtige.

Og selve ideen om begravelsen som bundet til et indhegnet sted – endda et indviet sted – bliver i dag anfægtet. Det forskelsløse hav og den vilde skov er blevet mulige alternative begravelsespladser.

Gravfreden er endvidere til diskussion. Hvad betyder den? Og er den værd at værne om?

Vi vil med dette temanummer gerne åbne en smule for den mangfoldighed af fortællinger, som rører sig i kirkegårdskulturen. Kirkegårdskulturen afspejler dybest set alle de problemstillinger, vi drøfter for øjeblikket i samfundet.

Jette Marie Bundgaard-Nielsen og Elof Westergaard

Kitsch, kors og kirkegård

Nutidige gravsteder mellem folkelighed og forkyndelse

Jette Lydom Kristensen

De seneste år har nye former for gravpynt vundet indpas på de danske kirkegårde. De harmonerer ikke altid lige godt med det omgivende rum, herunder landets kirkebygninger. I artiklen beskrives det, hvilke typer af genstande og symboler der er mest markante på de nutidige kirkegårde, og de nye former for gravpynt bliver belyst som elementer i en fortsat fortælling om og med vore døde. Endvidere bliver der givet eksempler på, hvordan der kan indgå synlige spor af præsters arbejde på barnegravsteder.

Kirkegården: et helligt rum?

“Gud give hende en glædelig opstandelse”. Det fromme ønske kommer til udtryk på en gravsten, der befinder sig i gulvet i det nordre sideskib i Århus Domkirke. For eftertiden er det blevet stående som et vidnesbyrd om, hvordan de efterladte har lagt omsorgen for en afdød i Guds hænder. Det danner dermed kontrast til indskriften “elsket og savnet”, som optræder hyppigt på nutidige gravsteder. Vi giver ikke længere helt så let slip på vore afdøde, men tager i mange tilfælde selv hånd om at opretholde omsorgen for dem. Kærlighedens evige bånd bliver bevaret længst muligt, og selv når døden har talt sit tavse sprog, tager vi til genmæle med inskriptioner som “Du vil altid være i vore hjerter”.

Ifølge den anglikanske præst Edward Bailey er det kirkens placering på den lokale kirkegård, der er den egentlige grund til de engelske landsbykirkers særlige status blandt indbyggerne i de enkelte sogne. Kirkegårdens funktion som det sidste hvilested for en landsbys afdøde betyder, at langt de fleste af et sogns indbyggere har en følelsesmæssig tilknytning til et eller flere gravsteder. Dette bånd har en positivt afsmittende effekt på kirkebygningen og giver hele komplekset en særlig hellig aura.

Bailey begrundet sit synspunkt i en optælling af antallet af de indbyggere i hans sogn, som i ugens løb gør brug af mulighederne for hhv. at deltage i gudstjenester i kirken og at aflægge besøg på kirkegården. Antallet af besøgende på kirkegården overgår antallet af kirkegængere, og den kendsgerning benytter Bailey som led i sine studier af det, han betegner som "implicit religion" (Walter 1999:61-62). I Baileys engelske eksempel er kirkegården kommet til i høj grad at fungere som et selvstændigt rum, hvis betydning overskygger den, der tillægges kirken og dens forkyndelse.

Et bud på de tilsvarende forhold i en dansk sammenhæng finder man i indledningen til landskabsarkitekten Susanne Guldagers bog om danske kirkegårde fra 2005. I den skrev daværende biskop Jan Lindhardt om kirkegårdens forkyndelsesmæssige betydning, og han fremhæver kirkegårdens evne til at stemme kirkegængernes sind, når de træder hen over de døde på deres vej ind i kirken. Folkekirkens præsters ord om liv og opstandelse vinder herved et større teologisk og psykologisk rum, og Lindhardt fremsætter derfor ønsket om, at der fortsat vil blive lagt vægt på forbindelsen mellem gravplads og kirke ved fremtidige projekteringer af nye kirker. På den måde kan moderne, ofte ubetydelige kirkebygninger sikres en passende tyngde (Guldager 2005:10).

Den dødes plads

Den dødes plads er tre steder: i jorden, hos Gud og hos mig. Så præcist peger rektor Mogens Lindhardt på, hvordan flere forskellige opfattelser om efterlivet eksisterer side om side (Lindhardt 1998:71). Kirkegården er et blandt flere steder, men den har det særlige fortrin, at den kan forene de tre opfattelser af, hvor den døde har sin plads. De efterladte, som bærer mindet om en afdød

hos sig, kan her opsøge det stykke jord, der rummer de jordiske rester af den døde. Ligger kirkegården ved en kirke, så kan kirkebygningen minde om, at den døde måske allerede befinder sig hos Gud.

De tre bud på, hvor den døde har sin plads åbner for hver sin nuancering af de efterlades fortælling om den døde. De seneste år har arbejdet med livs- og dødsfortællinger vundet stor udbredelse, og det har skærpet opmærksomheden på, hvordan vi erkender og opfatter verden gennem fortællinger. Den britiske sociolog Tony Walter er blandt dem, der har tegnet teorien for, hvordan dette arbejde kan foregå i forbindelse med tab og sorg. For Walter er det en afgørende pointe, at de efterladede får mulighed for at fortsætte en fælles fortælling med og om deres døde.

Kirkegården kan indtage en vigtig rolle i dette arbejde, da det her er muligt at finde et sted, hvor der er plads til at besvare dødens tavse tale med sorgens stille sprog. Her hersker ikke krav om, at de efterladede skal finde ord for de tanker og følelser, som et aktivt sorgarbejde kan hjælpe til at falde på plads, da det på kirkegården er muligt at udtrykke sin sorg ved omhyggeligt at udforme et gravsted og aktivt opsøge det.

Mens man i mange sammenhænge kan være enige om, at det er godt og nyttigt at finde steder, hvor vi kan fortælle om vores sorg, så hersker der ikke altid enighed om de måder, som vi kan fortsætte vores fortællinger på. På flere af landets kirkegårde har mange individuelle former for gravpynt vundet indpas, og de danner en kontrast til tidligere tiårs ofte mere anonyme gravsteder. Det rejser spørgsmålet om, hvilke personlige replikker, der er acceptable i kirkegårdens kollektive udsagn om, hvad vi forestiller os om efterlivet.

Tidligere tiders respekt for præstens autoritet på området bliver ofte udfordret, og i dag finder mange forestillinger om efterlivet deres åbenlyse udtryk. Denne åbenhed kan have den fordel, at flere finder en måde at udtrykke deres tanker og forestillinger om livet efter døden på. Omvendt kan den føre til unødigt uenighed, især hvis man i kirken tier og tøver eller ikke er tilstrækkelig klare i mælet om det evige liv.

Det er muligt, at Folkekirkens præster taler for døve øren, når spørgsmålet om det evige liv melder sig. Men de taler ikke ind i et tomrum. Forskellige folkelige forestillinger om efterlivet florerer side om side med kirkens ord, og her fejler fantasien intet. Mange sørgende har brug for billeder, som kan bringe trøst, og det behov vejer tungere end hensynet til systematisk gennem-

tænkte teologiske læresætninger. Den dødes plads er hos mig, i jorden og måske hos Gud, og den døde kan tage plads de tre steder alt efter behov. På kirkegården er det umuligt at afgøre, hvad vi hver især forestiller os, men det er muligt at åbne for et rum, hvor der fortælles med og om de døde.

Folkelige fortælleformer

Fortællinger om graven som et sted med en særlig privilegeret mulighed for at opnå kontakt med en elsket afdød har en lang klangbund i de folkelige fortællinger. I eventyret om Askepot hører vi, hvordan titelpersonen dagligt går ud og græder og beder ved sin moders grav. Askepots tårer vander det træ på graven, som vokser sig stort og bliver bolig for en fugl, der kan opfylde hendes ønsker. Således bliver Askepots savn synligt, og med tiden undergår det en transformation og udvikler sig til at udgøre en styrke for hende.

I det knap så kendte eventyr *Ligskjorten* gengiver brødrene Grimm historien om en moder, der genser sin døde søn i en drøm. Barnet beder hende standse den stadige strøm af tårer, som gør hans ligskjorte så våd, at han ikke kan falde i søvn i sin grav. Det bringer moderen til besindelse, og efter en bøn til Gud bliver hun i stand til at bære sin sorg stille og tålmodigt.

Et tilsvarende tema gennemspilles i et østrigsk folkeeventyr, hvor handlingen er henlagt til en julenat på en kirkegård. Efter messen går en sørgende moder ud til sit barns grav for at bede. På vejen møder hun Frau Perchtl, en eventyrfigur, som fører et tog af døde børn, men moderens barn kan ikke følge med toget, da det må bære en tung krukke, der er fyldt med hendes tårer. Så snart hun har lovet at høre op med at græde, lyser barnet op i et smil og forsvinder.

De to sidste eventyr rummer en klar opfordring til med tiden at holde måde med sorgen og klagen, mens Askepot snarere fremhæves for at udtrykke sit savn på god og from vis. I eventyrene sættes sorgarbejdet ikke på faste formler eller ind i forløb med fastlagt tidsramme. De har derimod det til fælles, at de efterladtes savn gennemgår en transformation, som sker efter en særlig hændelse, der bliver mulig i mødet med de afdøde eller deres repræsentanter. Disse møder finder det sted i de særlige typer af rum, som indgår i de folkelige forestillinger om, hvor de døde opholder sig. Der kan båndet til

en elsket afdød opretholdes, og det ellers umulige kan blive muligt for en stund.

En lignende type af rum kan man i dag finde på Internettet, hvor en række hjemmesider åbner muligheden for at fortælle om dem, vi har mistet. Et godt eksempel er www.mindet.dk, hvor der dagligt tændes lys for og deles tanker om elskede afdøde. Der er et sammenfald mellem nogle af de elementer, der indgår de nye former for gravpynt på landets kirkegårde, og de billeder, der bliver benyttet på disse hjemmesider. Det er ikke denne artikels sigte at redegøre nærmere for disse sammenfald. Her skal blot peges på en væsentlig kilde til inspiration, når et gravsted skal finde sin udformning.

Hverken eventyr eller internet har fjernet behovet for at kunne besøge et gravsted. Muligheden for at lægge ord og billeder frem i et fælles forum kan være nyttige dele af et sorgarbejde, men rummer ikke altid i sig selv tilstrækkelig trøst. Den døde må have et sted, som er mindre flygtigt end et elektronisk medie – et sted, hvor de efterladte kan ty til helt håndgribelige handlinger. Det kommer tydeligt til udtryk på den type af særligt synlige gravsteder, som vinder frem på landets kirkegårde. Her vidner omhyggeligt udvalgt gravpynt om en aktiv brug af gravstederne.

Den dødes bolig

På kirkegården har den døde sin plads i jorden. Men tanken om, hvordan den døde forandres under jorden, er ubehagelig for os, og derfor flytter vi fokus til det, der befinder sig over jorden. Her er det muligt at indrette den dødes bolig med brug af elementer, der svarer til dem, der indgår i vores øvrige boligindretning. I en tid, hvor vi i høj grad identificerer os gennem vort forbrug, har den materielle kultur ikke overraskende vundet indpas på vores kirkegårde. Begrebet “dødsstil” er i den sammenhæng blevet bragt i brug af den britiske antropolog og teolog Douglas Davies, som ser en tydelig parallel til det ofte anvendte ord “livsstil” (Davies 2005:129). Ligesom der bliver færre og færre, der stiller sig tilfreds med parcelhus og typekøkkener, så er der flere og flere, som ønsker at sætte et personligt præg på deres afdødes gravsted. Vi har alle ret til et fedt køkken og med tiden også til en fed grav.

Brugen af bamser, brandbiler og plastdinosaurer er blandt de eksempler, der gør det helt tydeligt, at inventar fra vores boliger er rykket ind på de nutidige gravsteder. Med placeringen af legetøj på en grav bliver det muligt at se helt ind i børneværelsets virkelighed samtidig med, at man må indse, at det ikke længere er muligt for de døde børn at lege med. Legetøjet vidner om en forestilling om en fortsat kontakt med det døde barn ved graven og giver de efterladte forældre mulighed for fortsat at tage vare på de behov, som et levende barn ville have haft. Fortællingen om og med deres barn fortsætter i en fortættet form, og skaber et frirum, hvor forælderrollen kan opretholdes for en tid.

Lys og engle

Leg, lys og latter – det er tre af de træk, som mange gerne vil forbinde med barndommens ubekymrede univers. Sådan forholder det sig også for de efterladte, som stiller lys på barnegravsteder. Mens det ikke er til at ændre på det forhold, at det døde barn må blive alene tilbage i graven, så er det dog muligt at efterlade det omgivet af legetøj og med tændte lys. Ønsket om at barnet finder hvile i trygge rammer svarer til den måde, på hvilken vi efterlader sovende børn omgivet af bamser og lader lyset brænde hos dem. Selv når det ikke længere er muligt at le sammen, så kan tanken om lys og leg fortsat opretholdes.

På lignende måde indgår lys i den pynt, der placeres på voksnes gravsteder. Her er det spor af inventar fra dagligstuen, der går igen på mange gravsteder, og lysene optræder ofte sammen med omhyggeligt arrangeret nips. I selskab med blomster i vaser og krukker leder det tanken hen på den måde, som mange vindueskarme er pyntet på. Måske åbner graven for udsigten til for en stund at fortsætte fællesskabet med den afdøde? Udover friske blomster og tændte lys optræder der på nogle gravsteder af og til både halvtomme vinflasker og slik, som vidner om de efterladtes seneste besøg. Den dodes bolig danner rammen om og rummer spor efter en fortælling om et fortsat liv med den døde.

Ønsket om ikke at efterlade de døde i gravens mørke og ensomhed kommer nogle steder til udtryk gennem placeringen af engle på graven. Af inskriptioner som f.eks. "Guds engel" fremgår det, at de efterladte forestiller sig,

at særligt døde børn skifter skikkelse og har gennemgået en transformation til en engel. Det åbner for forestillingen om barnet, der er i graven, hos mig og måske hos Gud. Engle kan bringe bud mellem forskellige sfærer, fordi de er i stand til at krydse grænser, som ellers ikke kan overskrides. Deres væsen forener elementer fra forskellige verdener: deres kroppe knytter dem til jorden, mens deres vinger kan hæve dem mod himlen. Nutidige engle kan krydse mellem drøm og virkelighed, mellem ønsket om det, der kunne have været, og det, som de efterladte må affinde sig med er forbi. Iklædt en engels skikkelse kan den afdøde gøre det ellers umulige muligt for en stund.

Fortællingernes fortegn: hjerter og kors

De forskellige nye typer af gravpynt kan hver især sættes i forbindelse med nogle former for religion, som ligger fjernt fra Folkekirkens forkyndelse. Der kan drages umiddelbare sammenligninger til katolsk kitsch og hedenske gravgaver, men det har næppe været hensigten fra de efterladte at gøre bevidst brug af et formsprog hentet fra fremmede religioner. Ved at se samlet på det udsagn, som de enkelte grave lægger for dagen, er det muligt at undgå denne debat, og for at nå det mål, må der ses nærmere på de symboler, der optræder på de nutidige gravsteder.

Hjertet er langt det hyppigste symbol på mange kirkegårde. Det optræder som hjerteformede gravsten, stensætninger, mospuder og perleplader samt som et hav af små figurer. Fantasien vil nærmest ingen ende tage, når vi vil vise, at en person var elsket og er savnet. Hjertet er så udbredt og velkendt et symbol, at det næsten kan forekomme banalt at kommentere brugen af det. På kirkegården angår de mange hjerter også det banale – det, som ifølge filosofen Walter Benjamin lader sig gribe, når vi griber det gode, der ligger os nært.

Hjertet bliver til en markør af det, der er fælles for de fortællinger, som udspringer sig på landets kirkegårde. Fællesnævneren er, at fortællingerne handler om og er båret af kærlighed, og at kærligheden knytter bånd mellem os, som vi ikke uden videre kan acceptere bliver brudt.

Et lige så markant, men efterhånden mindre hyppigt symbol er korset. Det er, som om det er sendt på tilbageslag af hjerter i trængsel, måske fordi

korset i dag udgør for stor en gåde for de fleste. Den trøst, der kunne rummes i korsets henvisning til det kristne håb om genopstandelse, er fjern og diffus i forhold til den oplevelse af nærvær, som lader sig aktualisere her og nu i opretholdelsen af omsorgen for en afdød.

Men korsets tilbagetog er ikke ensbetydende med, at forestillingen om et gensyn i en endnu ukendt fremtid er forsvundet. På nogle barnegrave kommer denne forestilling til udtryk med inskriptioner som "vi ses" eller "vi ses i himlen". Forestillingen om at genoptage et fælles liv i en formentlig fjern fremtid udelukker ikke de håndgribelige handlinger, der giver følelsen af fællesskab her og nu. Det kan give en form for ro at fortsætte med at varetage et barns behov for trygge rammer med lys og legetøj, bl.a. fordi det kan omsættes i konkrete handlinger, men det er derimod diffust og abstrakt at forsøge at tænke sig frem til det, der måske skal ske på den yderste dag. Set i det lys kan de mange hjerter og andre genstande komplementere korset på det enkelte gravsted. Ved at lade hjertet tale og trøste en tid, kan der skabes rum for, at korset måske kan komme til orde sidenhen, når der er faldet mere ro over de efterladtes savn.

Kirkens plads og præstens rolle

Den dødes plads kan være tre steder: i jorden, hos mig og hos Gud. Alt afhængigt af den ramme, der omgiver fortællingen om en afdød, kan fokus veksle mellem de tre steder. På de to storbykirkegårde i Århus, som ikke er under kirkelig administration, er forbindelsen mellem kirke og kirkegård ikke særlig synlig i det offentlige rum. Et eventuelt bånd mellem kirke og gravsted må knyttes af de præster, som varetager bisættelser og begravelser på kirkegårdene – hvis der medvirker en præst. Til trods for at kirkens manglende synlighed kunne føre til et entydigt fokus på den dødes plads i jorden, så forholder det sig anderledes på nogle af de nyere barnegravsteder. Forbindelsen mellem kirke og gravplads er trængt i baggrunden i vores kollektive fortælling om efterlivet, men det har ikke hindret, at to af byens præster er blevet en synlig del af nogle private fortællinger.

Et eksempel på denne form for inddragelse af en præst stammer fra en spædbarnsgrav. På et på alle måder rigt udstyret gravsted havde et forældre-

par i en periode markeret forbindelsen mellem afskeden i kirken og sorgarbejdet ved graven ved at lade præstens begravelsestale hænge fra et træ. Her indgik den i et personligt udvalg af digte, salmevers og sangtekster, som alt sammen var blevet plastlamineret og samlet i et hæfte. Dette blev senere afløst af andet materiale, bl.a. en sang, som moderen synger for det barn, der er kommet til verden efter den ældre brors bratte dødsfald. Livet er fortsat for familien, og selvom savnet stadig er stort, så viser det lille hæfte, at de efterladte med tiden kan ændre syn på deres tab. Sorgarbejde er en dynamisk proces, hvor fortællingen om den afdøde lader sig redigere og revidere.

På et andet ikke mindre rigt udstyret barnegravsted befinder der sig en gæstebog. I den skriver forældrene hilsner til deres barn og andre besøgende skriver til den lille familie. Af gæstebogen fremgår det, at en præst ved flere lejligheder har lagt vejen forbi gravstedet. Præsten har skrevet små hilsner i gæstebogen og har dermed skrevet sig ind i den fortælling, som de efterladte forældre ønsker udfoldet omkring deres barns sidste hvilested.

Her er tale om en aktiv handling, hvor præsten selv har opsøgt gravstedet for at tage del i forløbet efter barnets begravelse. I eksemplet med den plastlaminerede tale er præsten derimod passivt gjort til medspiller i en iscenesættelse af sorgens rum. Begravelsestalen er blevet bragt i brug som del af inventaret på gravstedet i et forløb, hvor præstens ord er revet ud af deres oprindelige ramme.

Det kan både diskuteres, om det er en passende måde at anvende en kopi af en begravelsestale på, og om det er en god idé at skrive i en gæstebog på et gravsted. Det må stå den enkelte præst frit for at afgøre med sig selv, hvad han eller hun mener om dette. Derimod er det åbenbart ikke frit for præsten at afgøre, om han eller hun vil være del af den form for sorgarbejde. Af de to eksempler fremgår det, at her hersker muligheden for, at præster med eller mod deres vilje kan blive inddraget synligt i et sorgarbejde.

Brugen af både gæstebogen og hæftet med begravelsestalen kan bunde i et ønske om et synligt bånd mellem kirkens rum og de dødes rum; et ønske, som stadig består blandt nogle af gravstedsindehaverne på en kommunalt administreret kirkegård. Den særlige status, som blev den engelske sognekirke til del i eksemplet i indledningen, synes her under modsat fortegn at være rykket med ind på en kommunalt administreret kirkegård.

Det kan tangere en overdrivelse at hævde, at der er dokumenteret et behov for en forbindelse mellem kirke og kirkegård under nye former ud fra de to eksempler fra Århus. Men eksemplerne rummer en udfordring og en opfordring til at overveje, hvilke praksisformer der med rimelighed kan tages i brug for at bygge bro mellem kirke og gravsted. Udover forbindelsen mellem kirkebygning og kirkegård, som er uafhængig af personlige profiler, så er der opstået en åbning for yderligere en forbindelse, der i høj grad involverer præsten som person. Den mulighed er allerede taget i brug af hhv. efterladte og en præst, men er det vejen frem? Og hvad bliver fremtidig praksis? Skal præsten fremover henlægge besøg hos sørgende sognebørn til en tur på en mindeside på Internettet, hvor man tænder et elektronisk lys og knytter en hilsen til? Hvilke praksisformer og hvilket formsprog er passende for den del af det sjælesørgelige arbejde?

Kitsch: når dårlig kunst bliver god religion

De nye typer gravpynt rammer ofte et formsprog, der bedst kan betegnes som kitsch. Det begreb sætter mange i forbindelse med den katolske kirkes talrige bud på artikler til anvendelse i et personligt fromhedsliv. Men kitsch er ikke i sig selv i overensstemmelse med al katolsk tankegang. Den tyske moralteolog Richard Egenter har polemiseret voldsomt mod denne form for folkelighed, og har bl.a. angivet manglende begavelse og dårlig opdragelse som grobund for de righoldige udbud af kitsch ved europæiske valfartssteder. Han hævder, at med det moderne menneskes stigende grad af individualisering er sansen for det sakrale og sakrale symboler gået tabt, og det har ført til en forfladigelse af det religiøse billedsprog (Dettmar 2007: 232-37).

Filosoffen Konrad Paul Liessmann har anlagt et noget anderledes syn på kitsch. Han arbejder ud fra den antagelse, at den dårlige smag i virkeligheden er den egentlig gode smag, og at det at skelne mellem kitsch og kunst hører fortiden til. I nutiden hersker der et mere tolerant syn på æstetik, der tillader os at betragte kitsch som et ægte udtryk for rigtige behov. Ifølge Liessmann besidder kitsch et kritisk potentiale, da det rummer evnen til at udtrykke de fire følelsesverdener tro, håb, kærlighed og skønhed. Gennem dem kan kitsch protestere mod fornuftens herredømme, da det åbner mulighed for at vise, at

fornuftens sprog sjældent slår til, når der er stærke følelser på spil. I de situationer må der suppleres med sprog fra andre sfærer, og på kirkegården hentes disse fra hhv. en æstetisk og en religiøs sfære. Brugen af kitsch kan derved finde sin særlige berettigelse, for den formår noget andet end kunst i traditionel forstand (Dettmar 2007:305-308).

Kitsch kan etablere reservater, hvor der kan opstå en illusion om lykke og kan derigennem gøre det ellers umulige muligt for en stund. Derved deler kitsch en vigtig evne med de ritualiserede handlinger, der finder sted ved mange gravsteder. For de efterladte rummer det trøst, at de dødes bolig bliver et sted, hvor de kan etablere en illusion om lykke. Det ligger ikke fjernt fra tanken om, at de dødes have på den yderste dag kan blive det sted, hvor det ellers umulige gensyn bliver muligt igen. Kitsch kan indgå som rekvisitter i de fortællinger, der udspiller sig på nutidige gravsteder, og kan med sit kritiske potentiale åbne for en forståelse af det, der udfordrer fornuften. På den måde kan dårlig kunst blive til god religion.

Overgange og transformation

Kitsch og kors har det til fælles, at de rummer et kritisk potentiale i en protest mod at lade døden få det sidste ord. Dødens tavse tale får et markant svar på tiltale med korsets henvisning til det kristne håb om opstandelse. Mens vi venter på det, der skal ske i en ukendt og forhåbentlig fjern fremtid, har mange brug for at ty til håndgribelige handlinger, og i den forbindelse kan kitsch bidrage til at bringe trøst ind i en nutidig sammenhæng. Kitsch og kors kan derfor komplementere hinanden på vores kirkegårde.

Ved at lade private fortællinger med og om enkelte afdøde eksistere side om side med en kollektiv fortælling om et opstandelseshåb, kan sorgarbejdet etablere mulige åbninger for en transformation over tid. Eksemplerne fra eventyrets univers illustrerer, hvordan denne forestilling har dybe rødder. Med fokus på de fællestræk, der findes i fortællingernes fortegn, kan kirkegården blive til et sted, hvor der fortælles om kærlighed og håb. Begge begreber lader sig knytte tæt til tro, og set i det lys har de en berettiget plads på en kirkegård.

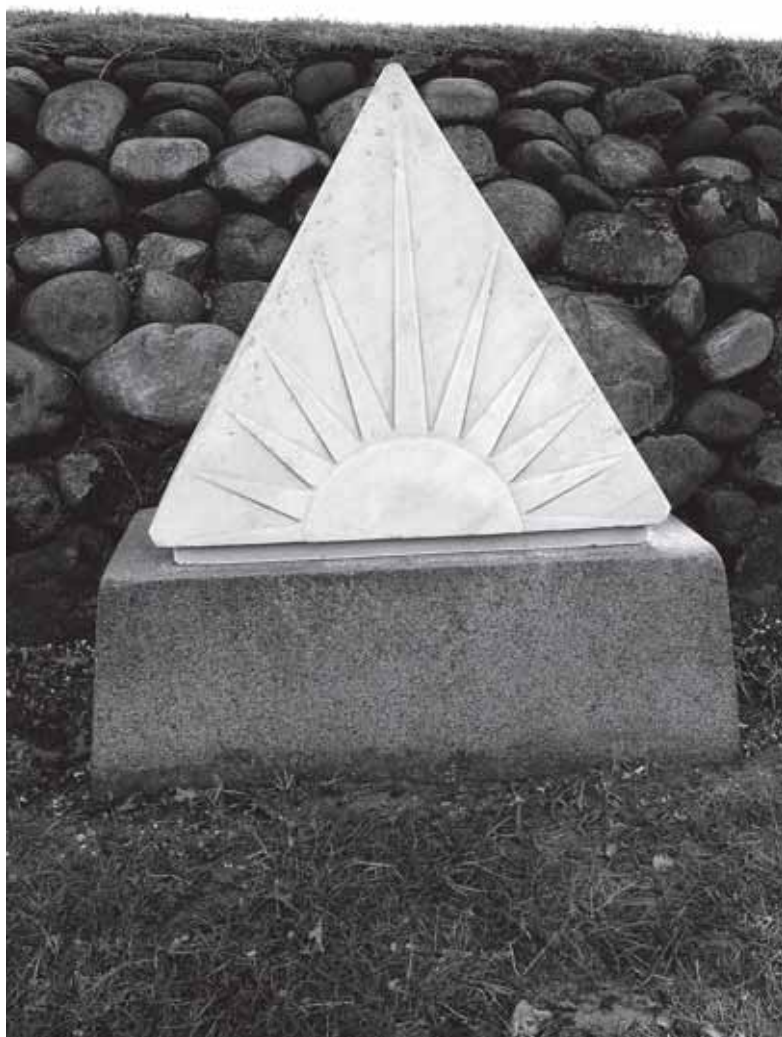
Kirkegården er sted for overgange, og vores gang over dens grave på vej til kirkelige handlinger bygger bro mellem dagligdagen og ritualets rum. Hvorvidt det er kirkegården, der danner klangbund for kirkens forkyndelse eller omvendt kirken, der giver gravpladsen en sikker forankring, kan diskuteres længe. De to typer af rum eksisterer flere steder uafhængigt af hinanden, men der hvor de udgør et fælles kompleks, skærper det kravene til, hvordan man tænker sammenhængen mellem dem.

I den forbindelse er det værd at overveje, hvorvidt diskussionen om, hvad der udgør et passende formsprog for et kirkerum uden videre kan overføres til kirkegården. Det rummer risikoen for, at hensynet til en æstetisk norm, som for mange kan forekomme elitær, kommer til at træde i forgrunden for de efterlattes ønske om at fortsætte fortællingen om deres afdøde. Den fortælling handler om og er båret af kærlighed, og det ville være en skam, hvis den uden videre blev stedt til hvile på landets kristne kirkegårde.

Litteratur

- Davies, Douglas J. 2005: *A Brief History of Death*, Blackwell Publishing, Malden Massachusetts.
- Dettmar, Ute und Thomas Küpper (red.) 2007: *Kitsch. Texte und Theorien*, Reclam, Stuttgart.
- Lindhardt, Jan 2005: "Indledning" in Guldager, Susanne: *Danske kirkegårde*, Anis.
- Lindhardt, Mogens 1998: "Om at få den døde på plads. Levnedbeskrivelser ved begravelsen og i sorgen", *Kritisk Forum for Praktisk Teologi*, 72.
- Lydom, Jette 2008-09: "Reservater af lykke. Brugen af kitsch på kirkegården", *Kirkegårdskultur 2008-09*.
- Walter, Tony 1999: *On bereavement. The culture of grief*. Open University Press, Maidenhead, Philadelphia.

Jette Lydom Kristensen, cand.mag. i religionsvidenskab og tysk
Reginehøjvej 7, 2. th, 8200 Århus N



Pyramidesten med sol, italiensk marmor. Udført af Torvald Westergaard.
Foto: Mikkel Jezequel.

Abels død og begravelse

Kirkegårdens grundfortællinger

Elof Westergaard

Hvad er kirkegården for et særligt sted? Et anderledes sted? Et spejl af samfundet? Dette essay søger at indkredse betydningen af begravelse, kirkegårde og kirkegårdskultur. Det sker bl.a. ved inddragelse af bibelske og klassiske tekster samt af traditionens poetiske tolkninger af disse.

Kirkegården er det sted, hvor vi først graver, for siden at dække til. Bobcat og skovl. En urne bliver sænket ned. En kiste fires ned i det udgravede hul, som er afskærmet af en ramme i træ eller aluminium. Og selv om gran eller et klæde skjuler jorden, lykkes det ikke helt at fjerne synet af hullet.

Kisten og urnen dækkes umiddelbart efter begravelsen til. Vi dækker til med jord. Kirkegården er stedet, hvor de døde bliver begravet, og hvor afstanden mellem levende og døde dermed bliver tydeliggjort.

Kirkegården er imidlertid mere og andet end tildækket jord. Det er stedet, hvor døden og det levede liv er italesat. Kirkegården er derfor fuld af fortællinger. Vi nøjes på kirkegården ikke med at slette alle spor af det liv, som er levet til ende. Noget rager op: gravminder. Og noget er plantet og vokser frem: planter, træer og buske.

Kirkegården er desuden et afgrænset rum og et selvstændigt sted i forhold til andre steder: boligen, byen og skoven.

Inden for eller udenfor

Begravelse finder sted inden for kirkegårdsdiget, i tæt forbindelse med kirken, eller i byerne på de selvstændige begravelsespladser, geografisk frigjort af kirken. De sidstnævnte bliver i folkelig tale også benævnt kirkegårde. Vi skelner i Danmark ikke sprogligt mellem de forskellige former for begravelsespladser, men vi kalder alle gravpladserne kirkegårde. I lovgivningen bruges imidlertid ordet: begravelsespladser. Kirkegården er et afgrænset sted, og dermed et andet sted end byrummet uden for kirkegårdslågen.

De gamle grækere tog det ganske bogstaveligt. De begravde deres døde *uden for* bymuren. Romerne gjorde det samme, begravde *uden for* byen, dog i den sidste del af Romerrikets tid *under* jorden i katakomberne. *Væk og ned, uden for* og *under* med de døde.

Med kristendommens udbredelse bredte kirkegårdene sig omkring og i tæt forbindelse med kirken. De døde lå i ly og læ af kirken. De mere betydningsfulde fandt plads inde i kirkens rum. Grav, død og kirke er i kristendommen naturligt forbundet. Fællesskabet mellem levende og døde går gennem Jesus' død, og håbet om opstandelse lyder fra hans grav påskemorgen.

Da byerne siden hen voksede og urbaniseringen for alvor tog fat omkring år 1800, blev kirkegårdene igen et rum uden for byen. Byudviklingen gjorde det nødvendigt at oprette nye kirkegårde uden for bymurene.

Kirkegårdenes historie er således kort fortalt en vekslen mellem indenfor og udenfor. Og den fortæller om en bundethed til – og en frigørelse fra kirke og kristendom.

Den europæiske kirkegårdskulturs historie er groft tegnet en tredelt historie: begravelse i før kristen tid *udenfor*, i kristen tid *i* og *ved* kirken og fra oplysningstiden igen *udenfor*.

Kontrast og spejling

Kirkegården spejler samfundet og sin egen tid. Gravminder, beplantning og alt, hvad der bliver placeret på gravstedet, kan mime livet uden for kirkegården.

Nutidens kirkegård med dens opdeling i parceller er således samtidig med og kan sammenlignes med byens parcelhuskvarter. Denne struktur på kirkegården er imidlertid i disse år kraftigt på retur. Kirkegårdene bliver nu mere park- og skovagtige. Men denne udvikling fortæller også noget om vores tid.

Kirkegården kan spejle samfundet uden for, men den kan også bevidst udtrykke en kontrast til byen og landsbylivet. På kirkegården er det andet og anderledes, det fremmede, døden italesat, og menneskets religiøse håb, drømme og forventninger eller mangel på samme kommer også der til udtryk. Det sker i disse år netop ved at understrege kirkegårdens karakter af natur. Denne tæmmede og kulturskabte natur fortæller om nutiden.

Livshistorie

Hver kirkegård rummer desuden sine helt særlige historier. Kirkegården fortæller egnens historie. Den lokale graver kender ofte mange historier om de enkelte personer, der ligger begravet på stedet. Om end man ikke personligt har kendt dem, så har man hørt om dem.

Navnetrækkene på stenene fortæller og minder os om de døde. Det er der, han ligger, ham med den store stemme. Han, der kravlede op i møllen og spillede på mundharmonika. Hende med de mange børn. Dirigenten, som fik betydning for en hel gruppe drenges musikalske liv. Han, der passede på byens cykler, eller han, der først var egnens store mand, men siden gik ned med det hele og gjorde nar af borgerskabet. Navnetrækkene på stenene og årstallerne, symbolerne og måske ligefrem stenens form, minder byens medborgere om disse historier.

Disse historier om personerne, der ligger på kirkegården, bliver kaldt frem for os, når vi går på en kirkegård, hvor vi kender nogle af dem, der ligger begravet. Og med tiden, er der flere og flere, hvis navne vækker genkendelse.

Den lokalkendte vil på kirkegården kunne finde mange historier frem, mens den fremmede, turisten, vil prøve at stykke et signalement sammen af den kultur, det samfund og det land, som kirkegården på det pågældende sted spejler. Hvilke navne er gængse på denne egn og i dette land? Hvad arbejdede de med? Hvad betød noget for dem? National identitet? Religion?

Erindringsrum

Kirkegården er fuld af fortællinger. Hver gang et menneske begravnes på kirkegården, øges antallet af fortællinger samlet på dette sted. Endnu en livshistorie kommer til og føjer sig ind i rækken.

Den nutidige kirkegårdsdrift har efter min opfattelse ikke tilstrækkeligt blik for dette væsentlige aspekt ved kirkegårdskulturen. Kirkegårdene bliver i dag i for ensidig grad passet ud fra henholdsvis gravstedsejerens og museets præmisser.

Lovgivningen om bevaringsværdige gravminder var vigtig, da den kom til i 1987. Den betød, at der nu blev taget hånd om de ældste af gravstenene og de mest originale monumenter. Lovgivningen betød, at disse værker nu er blevet bevaret for eftertiden.

Men den måde, vi driver kirkegård på i dag, giver ikke tilstrækkelig plads til det, jeg vil kalde “mands og kvindes minde.” Lovgivningen tager nok hensyn til “brugerne”, de pårørende, og også de museale sider af kirkegården bliver der værnet om. De gamle sten og grave bliver bevaret. Men hvad med gravminderne over dem, som jeg har delt tid sammen med? Gravminderne er i dansk kirkegårdskultur ikke et fællesanliggende, idet de sløjfes, når indbetalingerne standser.

Dertil kan så indvendes, at denne opfattelse af kirkegården som et fælles erindringssted måske i dag er blevet mindre betydningsfuld. Livsvilkårene og livsopfattelsen har forandret sig. Erindringerne lever i dag både bedre og mere på højde med det moderne liv inde i os selv eller ved, at vi går på nettet, på Mindet.dk eller på andre netsider. 10 år er desuden i en moderne optik lang tid.

Bliver kirkegårdene endvidere brugt og besøgt af de pårørende i så høj grad som før? Flere gravere, jeg har mødt, siger “nej.” Behovet er blevet mindre.

Jeg er imidlertid overbevist om, at vi ikke kan undvære kirkegården som et fælles erindringssted. Minderne, vi gemmer i hjertet og på nettet, har deres betydning og værdi. Og de demografiske ændringer og den større mobilitet i vores samfund påvirker også brugen af kirkegårdene, men kirkegården skal fortsat give rum for den fælles erindring. Det er og bliver en væsentlig del af kirkegårdens opgave og funktion. Kirkegården skal for mig at se fortsat være

en bys fælles rum, hvor ikke blot døden, men også det fælles liv, som blev levet og delt, er italesat. Kirkegården er disse fortællingers sted.

Kirkegårdens grundfortællinger

Kirkegården rummer en lang række livshistorier. Hvert navn og hver inskription er en åbenbaring af et afsluttet og tildækket menneskeliv. Hver sten og plante rejser sig over et levet liv. Og hver af disse historier er med til at bekræfte og bygge videre på kirkegårdens grundfortællinger. Fortællinger, som er optaget af spørgsmålet om, hvorfor vi i det hele taget har gravsteder og kirkegårde?

Det kan umiddelbart synes at være et temmelig banalt spørgsmål at stille sig. Kirkegården ligger der jo. Den findes de facto. Der er ansatte, gartnere, kirkegårdsledere og kirkegårdsbestyrelser. Bedemænd, stenhuggere og præster m.fl. har jævnligt deres professionelle ærinde der. Så hvorfor tænke mere over, hvorfor vi har kirkegårde og hvorfor vi begraver de døde?

De sidste års debatter og interesse for kirkegårdskultur med drøftelserne af emner som: indviet jord og gravfred samt ønsket om begravelse andre steder end på kirkegården, gør det – for mig at se – vigtigt, at vi drøfter og overvejer selve grundspørgsmålet: Hvorfor har vi kirkegård? Hvad skal kirkegården til for? Hvorfor er den indhegnet? Hvad er dens særlige karakteristika i forhold til havet, skoven og parken? Hvorfor begraver vi og dækker vi til? Nogle af disse spørgsmål kan virke ganske banale, men de er efter min opfattelse nødvendige og gavnlige, for at minde os om den grundlæggende funktion og betydning af kirkegårdskulturen.

Myte og tolkning

De gamle bibelske myter og de mange rige fortolkninger af disse grundfortællinger, samt nogle af de gamle antikke klassiske tekster og fortællinger kan give mere sprog til at kunne svare på grundspørgsmålene, hvorfor vi begraver de døde, og hvorfor vi har kirkegård og gravsteder?

Disse myter og fortællinger er nemlig på en og samme gang enkle og dybe, for så vidt de tager fat i og problematiserer livets grundspørgsmål, såsom hvad er et menneske? Og hvorfor er verden, som den er? Hvorfor må mennesket dø? Hvordan kom begravelsen i stand? Og hvorfor er det så vigtigt at få gravlagt den døde?

Abel: Den første døde

Bibelsens første kapitler om skabelse og syndefald fortæller realistisk om menneskets grundvilkår i verden og om døden som den dom, mennesket lever under.

Det gamle Testamente fortæller historien om Adam og Eva. De spiser af kundskabens træ, hvorefter de smides ud af paradiset. De får siden to børn, de to drenge Kain og Abel.

Disse to sønner er i evig konkurrence med hinanden. En dag ofrer de to drenge hver sit offer til Gud. Abel ofrer kødstykker, mens Kain ofrer korn og gulerødder. Gud kan bedst lide kød. Det gør Kain vred. Han går med sænket hoved, men han er blevet så vred, at han dræber sin bror Abel.

Historien om Kain og Abel er historien om det første mord, og desuden historien om det første døde menneske. At døden ikke rammer Adam eller Eva selv, men deres søn Abel, viser den asymmetri og mangel på orden, som kendetegner døden. Døden rammer ikke i en retfærdig rækkefølge og ud fra en logisk orden. Myten bekræfter her menneskets erfaring: Døden er hård. Døden sætter afstand, sorg og savn.

Beretningen i Første Mosebog fortæller imidlertid intet om selve gravlægningen af Abel. Vi hører kun Gud sige til Kain: Din brors blod råber til mig fra jorden. (1 Mos 4,11) Og Kain må siden flakke om i hjemløshedens land.

De bibelske fortællinger er ofte ganske nøjsomme i deres stil, men desto mere har det givet eftertiden mulighed for at overveje, hvad der egentlig skete. Brodermordet har således givet anledning til mange tolkninger af, hvad der skete med Abels jordiske rester.

At lære af fuglene

Beretningen i Første Mosebog nævner intet om Abels begravelse, kun at Abels blod skriger til Gud fra jorden. Efterfølgende, op igennem historien, har man dog overvejet, hvad der blev af Abels lig.

I Nestors krønike, det skrift som fortæller om det tidlige Ruslands historie (skrevet ca. år 1100), fortæller en græskfilosof og præst bibelhistorie til den russiske kejser Volodimer. Præsten vil gerne overbevise Volodimer om, hvorfor han skal gå over til den ortodokse kristendom. Præsten fortæller i sin gennemgang af de bibelske fortællinger om Adam og Evas reaktion på Abels død:

Og de (Adam og Eva) sørgede over Abel i tredive år, og hans legeme rådnede ikke. Og de forstod ikke at begrave ham. Og på Guds bud kom der to fugle flyvende; en af dem døde, men den anden gravede en grube og lagde den døde deri og begravede den. Dette så Adam og Eva. De gravede en grube og lagde Abel deri, og de begravede ham med gråd (s. 85).

Nestor fortæller, at Abel blev begravet. Det var ifølge Nestor, en fugls adfærd, som inspirerede Adam og Eva til at foretage begravelsen af deres søn. Adam og Eva kendte ikke til døden. De sørgede, men de foretog ingen begravelse. De vidste ikke, hvad de skulle gøre. Først da de så en fugl begrave en anden fugl fik de samme tanke.

Pointen i denne udlægning i Nestors krønike er dobbelt.

Den første pointe er: Gud sendte fuglen. Det var Guds vilje, at Abel skulle begraves. Lige så underfuldt det var, at Abels krop ikke gik til, så måtte han begraves. Begravelsen beror her på en lov, der ligger uden for mennesket selv. Noget vi også kan genkalde os i den græske tragedie Antigone, hvor Antigone netop påberåber sig gudernes love som baggrund for, at hun med nødvendighed må begrave sin bror.

Den anden pointe i Nestors udlægning er, at vi kan lære af og se til naturen. Man kan så spørge, om fugle virkelig som her i krøniken viser den slags omsorg for hinanden. Et særtræk for mennesket er dets særlige bevidsthed og evne til bl.a. at mindes og huske.

Det interessante i denne sammenhæng er imidlertid selve det, at Adam og Eva begraver Abel. Man kan sige, hvis Adam og Eva blot havde ladet stå til, ville liget gradvis være forsvundet (også selv om det bliver nævnt, at Abels legereme ikke rådne). År efter år ville støvet og bladene, som falder af træerne, dække den døde Abel mere og mere til. Den afdødes næse ville snart kun kunne ses over bladene, for til sidst helt også at forsvinde, så Abel kunne indgå i naturen.

Og Adam og Eva havde måske da også lært at slutte fra det falmede blad til menneskets liv. At mennesket er som bladene. Vi er en del af naturen og indgår i den.

I denne udlægning af historien om brodermordet, Abels død, er selve forfaldet og den opløsning og tildækning, der sker helt af sig selv, af den døde imidlertid ikke tilstrækkelig. Der skal ske en aktiv tildækning ved menneskets handling. Vi venter ikke blot på bladene. Vi skal gøre ligesom fuglen underfuldt gjorde: grave en grube, lægge den døde deri og dække til.

Dette behov for tildækning, at vi mennesker selv aktivt skal gøre noget for at dække den døde til, og at vi gør det, er et særligt karakteristikum for menneskets liv og kultur. Vi lægger den døde i en kiste. Og siden kisten eller urnen ned i jorden. Vi venter ikke på bladene og naturens egen gang. Og vi gør det endda på bestemte, indviede og afgrænsede steder: på kirkegården.

På kirkegården lader vi således ikke blot naturen råde. Vi kan måske lære af naturen, vi kan glæde os over den, og vi mennesker er også i en vis forstand hver især et stykke natur, men det, at vi begraver, udtrykker noget særligt ved mennesket og det, som vi er givet.

Det er den pointe, der ligger i Nestors genfortælling, i det forhold, at Gud sender fuglen. Det er Gud, der lærer mennesket at begrave. Med andre ord: buddet om at begrave kommer udefra, bundet i en tanke om respekt og værdighed for mennesket skabt i Guds billede.

Antigone

Det at begrave den døde er forbundet med en etik. Begravelsen er en etisk handling.

Den antikke græske tragedie *Antigone* af Sofokles fortæller herom. Historiens baggrund er som i den bibelske historie om Kain og Abel et brodermord. De to brødre Etéokles og Polyneikes er imidlertid begge døde. De har dræbt hinanden i tvekamp. Den ene angreb byen Theben. Den anden forsvarer byen.

Angriberne tabte, og byens nye hersker Kreon lader da den døde helt Etéokles begrave, mens broderen Polyneikes ikke må begraves. Han skal ingen grav have, befaler Kreon, kun være til føde for fugl og hund. Kreon finder, han har ret til at skelne mellem byens ven og fjende.

De to brøders søster Antigone kan imidlertid ikke lade sin bror Polyneikes ligge ubegravet, så hun går hen og spreder med begge hænder muld på liget, og hun udfører begravelsesritualet på den døde.

Kreon tager da Antigone til fange. Hun forsvarer sig med, at hun må følge Guds bud, som siger, enhver skal begraves. Det bud står over fyrstens bud. "Hades kræver lige ret for alle," siger Antigone (Sofokles, 35). I døden er alle lige.

Historien ender tragisk med såvel Antigones som Kreons søns og hustrus død. Hades, dødsrigets herre, kræver lige ret for alle, sagde Antigone. Med andre ord: Døden fordrer en efterfølgende aktiv handling af de efterladte, en begravelse. Det er gudernes lov, ifølge den græske tragedie. Begravelse er menneskets forpligtelse – et etisk anliggende, som kan begrundes såvel humant som religiøst.

Natursyn

Tilbage til pointen i Nestors krønike om, at vi kan lære af naturen. Vi ser i alt fald til naturen, og naturen har stor betydning for nutidens kirkegårdskultur.

Med lovgivningen i 1805 blev de nye bykirkegårde landskabsmæssigt frigjort fra kirkerne. Det gav rum for en rigere udfoldelse af den afdødes person og historie på monumenterne og samtidig plads til at nytænke kirkegårdens overordnede ramme.

Der blev plads til mere natur. Fra at kirkegården var et område defineret af kirkens bygning og afgrænset af kirkegårdsdiget, blev kirkegården nu et selvstændigt sted.

Monumenter og grøn natur udviklede sig sammen på den nye kirkegård. Der blev plads til en større grad af individualitet (især gennem monumenterne, hvor man gennem generationer ofte satte både titler, fødested, dødssted, salmevers eller bibelsteder på stenene) samtidig med at det naturmæssige blev vægtet mere. Kirkegården blev i højere grad en have, en park.

Denne kirkegårds have kan så ses som en spejling af paradisiske opstandelsens have eller af de elysiske marker – men det behøver man på den anden side ikke at gøre. Den kan også pege på indoptagelsen i naturen, på uendeligheden eller på glemselen. Eller man kan også blot glæde sig over kirkegården som et naturskønt område, et åndehul som giver plads til fri betragtning. Kirkegården er således i dag som have og park et rum for en meget bred og åben fortolkning.

Det grønne og verdsliggørelsen

Anne-Louise Sommers *De dødes haver* og Johan Fjord Jensens *Vest for Paradis* er to vigtige udgivelser fra det første årti af det nye årtusinde. De to bøger kom omtrent samtidig, i henholdsvis 2002 og 2003. De er begge “grønne bøger”. Begge forfattere satte fokus på den moderne kirkegårds fremståen, og de fremhævede ikke mindst dens grønne karakter.

Disse to udgivelser peger endvidere på sammenhængen mellem kirkegårdens karakter af have og park og så verdsliggørelsen af det moderne samfund. Det grønne og verdsliggørelsen går hånd i hånd (Sommer, 14).

Religionens og kirkens rolle er gradvis blevet svækket med de nye kirkegårde, som blev indviet efter 1805. Et kapel kan stadigvæk danne centrum for disse kirkegårde, men kirkens bygning og symbolik mindskes. Den ændrede begravelsesform fra kistebegravelse med jordfæstelse til kremering med urnesættelse har på tilsvarende måde mindsket det kristne symbollag. F.eks. traditionen med, at den afdøde begravnes med hovedet mod vest, så man på opstandelsens dag løfter hovedet mod opstandelsens sol i øst. Denne tolkning forsvinder med den retningsløse urne.

De nye kirkegårde fra det 19. århundrede spejler således den udvikling, som samtidig er forløbet i vores samfund.

Men hvor grøn og hvor meget kirkegården end kommer til at ligne en park eller i de kommende årtier måske kommer til at ligne en skov med små lysninger, så er kirkegården fortsat det sted, hvor vi begraver de døde og hvor døden og livet italesættes. Det er de dodes have.

Dvs. kirkegården er det særlige sted, hvor såvel minder som religiøse følelser, teologi og biografi, sakrale og mere verdsliggjorte forestillinger om døden også fortsat vil komme til udtryk.

På denne måde er kirkegården ikke blot et sted frigjort af tidligere tiders religion og kultur. Det er vigtigt at have øje for, at vort samfund ikke blot har gennemgået én lang sekulariseringsproces, hvor religionens rolle er blevet fortsat mindre.

Religionskritik og kritik af de institutionelle former for kristendom spiller en stærk rolle, og denne kritik vokser i disse år frem med fornyet styrke. Denne nye aggressive ateisme ser helst ikke nogen form for religion i det offentlige rum, og de tåler derfor heller ikke at blive begravet omkranset af religiøse tegn. Men de religiøse synlige udtryk har på den anden side også fået en form for renæssance. Verdsliggørelse og religion blander sig i vores samfund på en ny måde. De religiøse udtryk under påvirkning af globalisering, pluralisme og individualisme gør sig derfor gældende også på kirkegården. Såvel verdsliggørelse som religion sætter i dag sine spor på kirkegårdens nu mere grønne rum.

Kirkegården – et særligt sted

Den grønne park- eller skovagtige kirkegård fremkalder associationer til paradiset, udtrykker det paradisiske, det rolige, evigheden. Det grønne giver i alt fald mulighed for meditation, fordybelse og kan tænde en lang række følelser i os af kuffessionel religiøs eller nonreligiøs art.

En bekendt fortalte mig om sit besøg på en stor kirkegård med skov anlæg. Han blev overrasket over en lysning i det skovagtige rum. Der var ingen monumenter. Men, som han sagde, han behøvede heller ikke navnetrækkene på nogen af de afdøde og begravede, for åbningen gav plads til tanker på dem, han havde mistet i sit liv.

Det er både smukt, fint og godt, at kirkegården kan have denne virkning, men bag vedkommendes lille fortælling ligger samtidig en stærk bevidsthed om, at han netop den dag var på en kirkegård.

Kunne han have følt det samme et sted i Rold Skov, i en provinsbys lystanlæg eller ved at se fra en klitbakke ud over den skumfyldte brænding? Måske – men jeg tror selve det, at han vidste, at det var en kirkegård var medvirkende til at sætte disse tanker i gang og vække disse erindringer i ham.

Skoven, haven, parken, stranden, torvepladsen og også kirkegården – de kan for så vidt alle vække de samme følelser i os – erindringerne om de døde kan vækkes overalt – men på kirkegården sker det alligevel på en særlig måde. Associationer og tanker bevæger sig netop på kirkegården i retning af død, tab og erindring, af sorg og savn, taknemmelighed, følelse af ulykke og fornemmelse af tidens hurtige løb.

Det skal derfor heller aldrig kun være parken og haven, vi møder på kirkegården. Det er både godt og nødvendigt, at landskabsarkitekter arbejder ad dette naturspor. Skoven kan tale til følelsen, skabe rum om sorgen og savnet, men uden en bevidsthed om, at man er på en kirkegård – og uden noget, der rager op, og giver modstand til træerne og græsset, bliver det lettere kun glemselens sted og efter min opfattelse tomhedens rum.

Kirkegården er imidlertid aldrig kun glemselens sted, den er derimod kendetegnet ved – som de dødes have – at rumme både natur og erindring. Her indfældes kroppen nok i naturen, men erindringen, taknemmeligheden, glæden og håbet rejser sig gennem det, vi sætter på gravene.

Der er ikke langt fra følelsen af evighed, indfældethed i naturen, til tomheden. Kirkegården er blevet et mere naturpræget sted gennem de sidste to hundrede års kirkegårdskultur. Og det er en stor værdi.

Havekunsten er betydningsfuld til forståelse af de sidste århundreders kirkegårdskultur, men det skal netop ses i et samspil med det, der rager op og giver naturen modstand, monumenterne og andet, som lægges på graven og rejses på kirkegården.

Hvor grøn vi i disse år end gør kirkegården – og der er brug for ikke mindst på mange landsbykirkegårde, at vi får fjernet noget grus – så er dette sted et selvstændigt sted. Kirkegården er ikke kun en park. Det er ikke kun en have med grave i. Ligesom det heller ikke kun er en grav flankeret af en park.

Hvor meget vi end tilstræber at gøre stedet grønt, så er kirkegården den tæmmede natur, hvor natur og kultur mødes.

Kirkegården er ikke kun en have, men de dodes have. En hybrid af en park og en have – ja en kirkegård. Et sted ikke kun båret af ro, for sporet af det levede liv vil altid i en eller anden forstand finde udtryk og dermed altid “støje”.

Ingen kan sige: Dette er Jezabel

Kirkegården er stedet, hvor vi dækker den døde til, men hele stedets karakter er samtidig kendetegnet ved, at det levede liv åbenbarer sig der, glemslen tales imod. På kirkegården husker og erindrer vi. Og på dette sted møder spørgsmålet os: Hvad er dog et menneske, at vi begraver det!

Sofokles' tragedie *Antigone* fortæller om begravelsen af ethvert dødt menneske som en fordring guderne og dødsrigets herre har sat. I Det gamle Testamente findes der flere beretninger, der fortæller om, hvad det betyder, hvis et menneske ikke begraves.

Det vil være udtryk for ulykke og forfald, såfremt man blot lod liget ligge og lod dyrene æde det (1 Kong 16,4). Det er en ulykke ikke at blive begravet. En makaber historie i Det gamle Testamente er historien om Jehu, der dræber Jezabel. Hun bliver skubbet ud ad vinduet. Først vil Jehu ikke lade hende begrave, men siden giver han efter, og tillader det. Hun er immervæk en kongedatter. Men da man vil begrave hende, finder man kun hendes kranie. Jehu siger da:

Det var det, Herren, sagde ved sin tjener, tishbitten Elias: `På Jizre'els jord skal hundene æde Jezabels krop. Jezabels lig skal blive til gødning på marken på Jizre'els jord, så ingen kan sige: Dette er Jezabel. (2 Kong 9,35)

Den manglende begravelse af Jezabel betyder glemsel. Ingen skal kunne sige: “Dette er Jezabel.” Det er for de gammeltestamentlige forfattere en meget hård dom over mennesket. Og værre bliver det, hvis man ligefrem skulle blive til gødning på marken. Det er en ulykke, skriver profeten Jeremias:

Der skal ikke holdes ligklage over dem, de skal ikke begravnes, men blive til gødning på jorden; ved sværd og sult skal de komme, deres lig skal blive til føde for himlens fugle og jordens dyr. (Jer 16,4)

Glemselen og det at blive til gødning, fugles og dyrs føde, det bliver opfattet som en hård straf i Det Gamle Testamente.

En anden historie, som vidner om det samme, er Guds dom over kong Jojakim. Gud siger:

Der skal ikke holdes ligklage over ham:
Ak og ve, min broder! Ak og ve min broder!
Der skal ikke holdes ligklage over ham:
Ak og ve, herre! Ak og ve, konge!
Han skal begravnes som et æsel,
slæbes port og smides
uden for Jerusalems porte. (Jer 22,18)

Ingen begravelse betyder glemsel, indoptagelse i naturen, at blive til gødning og at ende som et æsel.

Her er på nogle punkter stor forskel til nutidens idealer. Der er en del i dag, som vælger de ukendtes grav som gravplads.

Argumenterne kan være flere: "Vi ønsker ikke noget gravsted." "Vi vil ikke ligge nogen til last." "Vores børn skal ikke have besvær af os." "De bor alligevel så langt væk og har travlt med alt muligt andet."

Og med hensyn til at vi bliver som gødning, så er vores natursyn i dag ofte mere romantisk. Det gør ikke noget at blive indoptaget i naturen. Det bliver ikke forbundet med glemsel, men med stadigt nærvær ved, at ens jordiske rester indgår i et kredsløb. Hvorfor nogle så ligefrem ønsker at undgå kirkegården og i stedet blive strøet ud over havet eller i en skov.

Der kan siges meget imod det med at være til besvær. Efter min opfattelse er vi sat i verden for at have besvær med hinanden. Det er godt sådan.

Men jeg finder også, at det er en hård dom at blive begravet kun som et æsel. Der er for mig ikke megen trøst at hente i tanken om at indgå i et økologisk kredsløb. Nok skal æslet og den døde i den samme jord, men vi menne-

sker er ikke æsler. Og vi er heller ikke blot fremtidig gødning, og det hvor økologisk vi end tænker, og hvor meget vi end finder fred i naturens kredsløb. Vi er mennesker, og derfor begraver vi og sætter vi noget op, som kan være med til at udtrykke taknemmelighed for det liv, vi har delt.

Vi begraver og sætter mærker på stedet, sådan at vi på en og samme gang møder døden som et vilkår samtidig med at vi mindes om det fællesskab, vi deler og har delt.

Kirkegårdens og gravstedets betydning er i den forbindelse uvurderlig.

Gravstedet

Den svensk-græske forfatter Theodor Kallifatides fortæller i romanen *En lang dag i Athen*, hvordan han engang forgæves ledte efter sine bedsteforældres grave på en græsk landsbykirkegård:

Jeg gik rundt en hel dag, jeg ledte efter mine morforældres grav, men jeg fandt den ikke. Det følte, som om de døde vægrede sig ved at være døde for mig, de var blevet grebet af en slags blufærdighed, de ville ikke vise deres nøgenhed. Jeg fandt aldrig deres grav, og på en måde er de aldrig rigtig døde.

(Kallifatides, 22-23)

Hans bedsteforældre er naturligvis døde. Men gravstedet sikrer, at de døde virkelig er døde. Det konfronterer os med døden som kendsgerning – samtidig med, at dette møde med gravstedet giver mulighed for en fortsat historie, hvor vi bærer erindringen med som en levende del af vores egen tid.

Pyramidestenen

Der findes flere historier om Abels gravlæggelse. Digteren Fr. Paludan-Müller (1809-1876) har skrevet digtet "Abels død" om gravlæggelsen af Abel. Paludan-Müller digter med stor indlevelse videre på historien om Abels død.

Abel ligger livløs på jorden. Kain, hans bror, har slået ham ihjel.

Guds dom over mennesket bliver nu til erfaret virkelighed for Adam og Eva. De har, siden de blev smidt ud af Edens have, måttet smage den salte sved af hårdt arbejde og mærke fødsels smerte. Nu skal de også erfare, at “af jord er du kommet, og til jord skal du blive.”

Adam og Eva kender imidlertid ikke døden. De har aldrig før mødt den og set dens skygge. Abel ligger på jorden anderledes stille end i søvnen, mere bleg. Der er ikke længere et blik at møde, kun en øde tomhed bag Abels øjne. Der er intet hjerte, der slår, og intet åndedrag, som sukker.

Adam lægger da først et skind over sin døde søn som for at beskytte ham mod sol og vind. Eva tager snart endnu et skind, et lammeskind, og lægger også det over den døde. Det bliver aften og det bliver morgen, men intet ændres og intet bliver godt igen. Ingen bedring kan spores hos Abel. Han forbliver død. Han vågner ikke.

Forældrene kan ikke forstå det. De lægger ham om dagen frem i solen, for at den skal den varme ham. Det hjælper intet. Når natten kommer, lægger de ham ind i teltet igen, så han skal få læ for nattekulden, men det ændrer heller intet. Alt ved Abel er stille, kun kulden vokser frem af hans krop.

Rovfuglene begynder snart at kredse over den døde. Adam og Eva værger for sønnen mod fuglenes angreb, men de forstår, at de nu må dække til og begrave den døde. “Vi har lod med alt,” tænker Adam. “Vi har lod med alt, må dø som det.”

Paludan Müller skriver da i sit digt

Saa sanked Markens Stene sammen han (Adam),
de tungeste han vælted op med Staven,
og lagde dem i Firkant omkring Graven,
bestandig Sten ved Sten paa Lag,
og samled dem foroven i et Tag,
der i en Spids løb op fra hver en Side,
og rejst nu er den første Pyramide.
Saa sagde Eva: sytten Sten!
For hvert af Drengens Aar du finder én,
men om den ene Grav de samles alle,
og Abels Hus vi dette sted vil kalde.
Men Eva græd dengang hun talte dem;

thi dobbelt levende sprang Mindet frem,
og hvert et Aar med alle svundne Dage
fra Støtten kom som Billede tilbage,
og Stenen, syntes hun, fik Liv og Ord.
Det var af Kunstens Liv det første Spor.
Til Trøst i Nøden blev den Jorden givet,
thi Kunsten kom med Døden ind i Livet.
(Paludan-Müller, 32)

Paludan Müller lader altså Adam tage en marksten for hver af deres døde drengs leveår, 17 sten, og han sætter dem op, så de danner en pyramide. Han skaber dermed et gravminde, så de, Adam og Eva, hvor de end kommer på deres vandring uden for Paradisets have, altid vil vide, når de kommer til dette sted: "Her ligger vor søn."

Den første grav

Abels begravelse, som i Paludan-Müllers mytiske videredigtning er begyndelsen på dødens spor i verden, begyndelsen på gravminder og savn, på kirkegårde og sorg. Paludan-Müller formulerer det selv med disse ord:

Det var den første Grav paa denne Jord.
En talløs Mængde rejste sig med Tiden;
hvor mange Taarer slugte Graven siden!
(Paludan-Müller, 31)

Baggrunden for Abels gravmæle var de pårørendes ønske om at værne om den døde, men samtidig et ønske om at have et sted, et mærke i verden, et sted for genkendelse. Og dette sted, dette gravminde, fik da også straks Evas erindringer til at vælte frem, vakt af symbolikken med de sytten sten for Abels sytten år.

Gravstedet tydeliggør tabet, men det vækker samtidig minderne. Det er et mærke, der rager op, rækker op, og giver ord til tomheden, sorgen og savnet.

Det, vi sætter på gravsteder, er i og for sig lige så dødt som den døde under jorden. En sten, et trækors, en keramisk ting. Disse værker, genstande og objekter er i og for sig lige så stumme som den døde. Men de kan samtidig vække erindring og taknemmelighed, og dermed vise betydningen af det liv, der leves, og dermed også sætte et håb. Gravmindet viser således både tilbage og frem.

Gravstedet som grundlæggelse

Graven og gravstedet sluger tårer, men den kan også danne udgangspunkt for et nyt fællesskab.

Den græske forfatter Niko Kazantkakis fortæller i romanen *Den evige Vandring* opad om en gruppe græske flygtninge, der kommer til en landsby, fjern fra den, som de har måttet forlade. De beder forgæves den lokale befolkning om hjælp til at bosætte sig. Handlingen foregår i et af de første årtier i det 20. århundrede, inden osmannerrigets opløsning.

Flygtningene vil gerne bosætte sig i landsbyen, men lokalbefolkningen afviser dem. Flygtningen slår sig da ned på det uvejsomme makiklædte Sarakinabjerg tæt på byen. Byens købmand, Jannakos, tager en dag op til flygtningene på bjerget for at handle med dem, og han bliver da øjensvidne til et særpregget syn. Flygtningene anført af deres præst Fotis går i procession gennem det øde, golde og klippefyldte landskab. Præsten har vievand med sig og dypper vievandskosten i vandet, og han stænker det ud på bjerget, på de vilde buske og Johannesbrødene. Først vievand det ene og så det andet sted. Præsten udstikker den kommende landsbys grænser, og han fortæller, hvilke bygninger, der skal være netop der, hvor de står.

Han kalder da en gammel mand ved navn Panagos frem:

– Gamle Panagos, råbte præsten, kom herhen, bring din sæk ...!
Så vendte han sig om mod mændene med spaderne og hakkerne. – Grav her!

De gravede i en fart en bred grav, en mandshøjde dyb, og den gamle mand steg ned i den. Ét for ét tog han benene op af sækken, hovedskaller, skinneben, armknogler, ribben og lagde

dem forsigtigt i graven uden at sige noget. Så hældte præsten det tiloversblevne vievand over dem, lagde vievandskosten ovenpå. (Kazantzakis, 91)

Den gamle Panagos er gået ned i graven, og han vil nu ikke op igen. Kom op, siger præsten til ham. Men det vil han ikke:

Åh, lad mig blive her, bønfuldt oldingen. Jeg har det godt her. Jeg har hørt fortælle, at hvis ikke et menneskes ånd får tilflugt i landsbyens grundvold, går den til grunde. Hvordan kan jeg få en bedre død? Skovl jord over mig, drenge. (Kazantzakis, 91)

Det vil de naturligvis ikke. Men, da de så vil trække ham op, er Panagos død. Præsten gør da korsets tegn, og siger: "Gud forlade ham, sagde han, han døde lykkeligt, han lagde grundvolden til vor landsby." (Kazantzakis, 94)

En bys grundlæggelse bliver forbundet med en gravlæggelse af de gamle ben, som flygtningene har bragt med sig fra den by, de måtte forlade. Disse knoglers genbegravelse giver flygtningene en forbindelse mellem det tabte sted og det nye. Og Panagos' død og gravlæggelse er med til at grundlægge den nye by, konkretiserer det, de håbefuldt ser for sig i deres vision om en ny fremtid.

Den døde og den nye kirkegård gør nu stedet til mere end blot et sted. Gravlæggelsen er med til at definere, at nu kan en ny by vokse frem. Døden er afsked, savn og sorg, men den er samtidig ganske paradoksalt udtryk for en ny begyndelse. Kirkegården gør stedet nyt, indvier det og gør det til hjem.

Journalisten og forfatteren Bruce Clarke har i bogen *Twice a Stranger* skrevet om de store folkeflytninger på Balkan og i Lilleasien, som fandt sted i forlængelse af Lausannefreden i 1922. Grækere i Lilleasien og i Anatolien blev tvangsforflyttet til Grækenland, mens tyrkere i Grækenland blev flyttet til den nyoprettede tyrkiske stat.

Disse store folkeflytninger betød, at mange mennesker blev fjernet fra det område, som havde været deres hjemegn igennem mange århundreder. Denne historie har været tabuiseret i de respektive nationalstater, især i Tyrkiet.

Clarkes bog er fuld af gribende og tragiske beretninger om menneskeskæbner i en turbulent tid. Clarke fortæller bl.a. om en af de kristne familier, som skal forlade deres hjemegn. De har intet valg. De må pakke og gøre sig klar til afrejse. Det sidste sted, de besøger inden afrejsen, er imidlertid byens kirkegård, for der har de deres erindringer gemt. Deres slægtninge ligger begravet der. Alt det, de må forlade, samler sig på en meget konkret og samtidig symbolsk måde på kirkegården.

Denne familie var tvungen til at rejse. Deres kirkegård er formodentlig for længst jævnet og er væk, måske den i dag er erstattet af en boligblok eller af en vej. Kirkegårde er også rum i tiden og derfor under stadig forandring.

For den kristne er det for så vidt lige meget, hvor man bliver begravet. Intet sted er Gud fjern. Opstandelsestroen rækker håbet ned til havets bund og ud til verdens ende. Men det fratager ikke kirkegården sin betydning.

Kirkegården er det sted, hvor vi dækker til, hvor fortiden opsamles, men det er dermed også på en særlig måde fællesskabets sted. På kirkegården bliver tiden overskredet. Mennesket bliver her konfronteret med alt det, det har mistet, og samtidig med alt det, det har delt. Derved kastes der ikke blot lys over det, der var, men der kastes også lys over det liv, vi skal leve med hinanden, når vi lukker kirkegårdslågen bag os og må drage af sted ud i verden.

Litteratur

Clarke, B. 2006: *Twice a Stranger. How Mass Expulsions Forged Modern Greece and Turkey*, London.

Jensen, J. Fjord 2002: *Vest for paradís. Begravelsespladsernes natur*, Viborg.

Kallifatides, T. 1989: *En lang dag i Athen*, Rhodos.

Kazantzakis, N. 1952: *Den evige vandring opad*, Haderslev.

Nestors krønike. Beretningen om de svundne år, udg. af Gunnar Svane, 1983.

Paludan Müller, F. 1920: *Abels død*, (1844), fjerde udgave, Gyldendal.

Sofokles: *Antigone*. 1984, Kbh.

Sommer, A.-L. 2003: *De dødes haver. Den moderne storbykirkegård*, Odense.

Westergaard, E. 2007-08: "Jeg vil ikke begravnes ved siden af dig. Uindviet jord: de eksklusives paradys". *Kirkegårdskultur*.

Vejledning om registrering af gravminder, april 1987, udgivet af Kirkeministeriet og Statens Museumsvesen

Elof Westergaard, cand.theol., provst
Vestre Allé 5, 8600 Silkeborg
eve@km.dk



Natursten med udhugget lærke udført af Ejgil Westergaard.

Foto: Henrik Vinther Krogh

Gravfred

Karsten Nissen

Holdningen til gravfreden har stor betydning for hele opfattelsen af, hvad et menneske er, og hvordan man forholder sig over for de døde og deres gravsteder. I denne artikel skelnes der mellem fredningstid og gravfred. Fredningstiden er et juridisk begreb – som en del af den kirkelige lovgivning, mens gravfreden som begreb rækker ind i en kulturel og religiøs tradition med helt andre dimensioner.

Med jævne mellemrum drøfter vi gravfreden. Det sker som regel i forbindelse med offentlige myndigheders behandling af bygge- og anlægsarbejder, der berører en eksisterende eller tidligere kirkegård. Vi har haft sådanne diskussioner i forbindelse med etableringen af kirkepladsen i Holstebro 2006-07, og anlægsarbejderne vedrørende metrobyggeriet på Assistens Kirkegård i København 2009. Diskussionerne er ofte stærkt følelsesladede, fordi de rører ved hele opfattelsen af, hvad et menneske er, og hvordan man bør forholde sig over for døde mennesker og deres gravsteder.

Fredningstid og gravfred

For at holde denne diskussion på sporet må der foretages to distinktioner. For det første må der skelnes mellem “fredningstid” og “gravfred”. Bekendtgørelse af lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde fastsætter § 13 følgende om fredningstid:

Fredningstiden er den periode, i hvilken et gravsted ikke kan nedlægges. Stk. 2. Fredningstiden for et gravsted er mindst 20

år, men kan i vedtægten fastsættes til en længere periode. For børnegrave kan der i vedtægten fastsættes en kortere fredningstid. For nedgravede askeurner er fredningstiden mindst 10 år.

Det gælder altså for alle kirkegårde i dette land, hvad enten de er folkekirkeligt eller kommunalt ejede, at et gravsted er fredet i mindst 20 år, og at der først efter dette tidsrum, eller den i kirkegårdens vedtægt fastsatte højere fredningstid, kan ske en genbegravelse i gravstedet. Denne forståelse af fredningstiden er årsagen til, at flere generationer i samme familie kan blive begravet i det samme familiegravsted.

Anderledes forholder det sig med muslimske og jødiske gravpladser, idet islam og Det mosaiske Troessamfund ikke opererer med fredningstid for grave. For en jøde eller en muslim kan et gravsted principielt ikke nedlægges. Her er fredningstiden uden ophør, hvilket sætter begrebet gravfred ind i en ganske særlig sammenhæng, når man diskuterer muslimske og jødiske gravpladser. Ovennævnte lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde indeholder i §14 en bestemmelse om, at “sognets beboere har ret til at blive begravet på kirkegården i det sogn, hvor de bor.” Denne ret til at få stillet et gravsted til rådighed på sognets kirkegård er uafhængig af den pågældendes religion og gælder derfor naturligvis også jøder og muslimer.

Den omstændighed, at der findes særlige takster for begravelse af personer, der ikke er medlemmer af folkekirken, er alene et økonomisk anliggende, og er derfor uafhængig af den generelle bestemmelse om retten til at få stillet et gravsted til rådighed. Men fredningstiden gælder for alle, og bestemmelserne om fredningstid på de folkekirkelige og kommunalt ejede kirkegårde er uden tvivl en af årsagerne til, at såvel muslimer som jøder har etableret selvstændige gravpladser.

Medens fredningstid er en del af den kirkelige lovgivning, hvor den defineres ved en række klare bestemmelser, forholder det sig anderledes med gravfreden. Dette begreb omtales ikke i den kirkelige lovgivning, og kun ét sted i den øvrige lovgivning, nemlig i Straffelovens § 139, hvor det hedder: “Den, som krænker gravfreden eller gør sig skyldig i usømmelig behandling af lig, straffes med bøde eller fængsel indtil 6 måneder.” Umiddelbart herefter, i § 140, fastsættes straffen for blasfemi: “Den, der offentligt driver spot med

eller forhåner noget her i landet lovligt bestående religionssamfunds tros- lærdomme eller gudsdyrkelse, straffes med bøde eller fængsel indtil 4 måneder.” Netop denne sammenhæng imellem gravfred og blasfemi giver en baggrund for, hvordan vi i Danmark opfatter gravfreden som begreb. Der er tale om en kulturel og religiøs tradition, en respekt for afdøde mennesker og deres gravminder, og ikke et klart defineret juridisk begreb.

Den Store Danske Encyklopædi siger da også om gravfred:

Fred, der ydes den dødes hele legeme eller rester heraf og det sted, hvor den døde hviler, på en kirkegård, i en urne eller andetsteds. Krænkel- se af gravfreden er forstyrrelse af bisættelses- stedet, herunder gravsten eller beplantning, og strafbar efter Straffelovens § 139. Ældre grave er desuden beskyttet af lov- givning om fortidsmindebeskyttelse.

I en bekendtgørelse om kirker og kirkegårde har kirkeministeren desuden be- stemt, at ligflytning kun kan finde sted med biskoppens tilladelse efter ind- hentet erklæring fra sundhedsmyndighederne, at kirkegårdsbestyrelsen kan tillade flytning af nedgravede askeurner, samt at opgravede ligrester skal ned- graves samlet på samme eller anden kirkegård.

For det andet må der skelnes mellem fungerende kirkegårde, og nedlagte kirkegårde. De ovenfor anførte bestemmelser om fredningstid, ligflytning og opgravede ligrester gælder kun fungerende kirkegårde, folkekirkelige såvel som kommunale. Er en kirkegård nedlagt gælder den almindelige lovgivning, hvilket betyder, at grave der er 100 år gamle eller derover, og som ligger på nu nedlagte kirkegårde, er omfattet af Museumslovens bestemmelser i § 27.

Den arkæologiske kulturarv omfatter spor af menneskelig virksomhed, der er efterladt fra tidligere tider, dvs. strukturer, konstruktioner, bygnings- grupper, bopladser, grave og gravpladser, flytbare genstande og monumenter og den sammenhæng, hvori disse spor er anbragt.

Dette betyder, at nedlagte kirkegårde ikke hører under Kirkeministeriets myndighed, men derimod Kulturarvsstyrelsens for så vidt angår grave, der er mere end 100 år gamle.

Holstebro-sagen

I 2007 kunne Holstebro Kirke i sin nuværende skikkelse fejre 100 års jubilæum, og menighedsrådet benyttede denne lejlighed til, i et samarbejde med Holstebro Kommune, at gennemføre en omlægning af kirkepladsen. Pladsen er Holstebros centrale torv, hvor også rådhuset ligger. Da man byggede kirkerne i Danmark, blev de døde begravet under kirkens gulv. Jo fornemmere man var, desto tættere på altret fik man sin grav. Senere, da kirken var “fyldt op”, kom kirkegården til. I dag ligger langt de fleste kirker derfor midt på kirkegården, omgivet af gravene. For bykirkernes vedkommende måtte man tage endnu et skridt, da det ikke længere var muligt at foretage begravelser på arealerne omkring kirken. Man etablerede “assistentkirkegårde” eller fælles kirkegårde for flere bysogne uden for den egentlige bykerne.

Sådan har udviklingen også været i Holstebro, hvor Holstebro sogns indbyggere blev begravet på kirkegården omkring Holstebro Kirke, indtil man oprettede en ny stor kirkegård for den voksende bys indbyggere. Denne kirkegård bestyres nu af Holstebro og Nørreland sogn i fællesskab. De sidste begravelser på den gamle kirkegård ved Holstebro Kirke fandt sted så sent som i 1865.

Derfor stødte man under arbejdet på en række grave med ganske velbevarede skeletter. Kulturarvsstyrelsen har den praksis, at skeletter, som opgraves på nedlagte kirkegårde, og som er mere end 100 år gamle, sendes til Panum Institutets skeletsamling. Her indgår de i et større forskningsarbejde, der giver nyttig viden om tidligere tiders folkesundhed, epidemier m.v.

Holstebro-sagen gav anledning til megen offentlig debat, ikke mindst fordi de pågældende skeletter kunne være mennesker, der stadig var i “mands minde”, og som ældre familiemedlemmer derfor havde hørt om. Man fandt en god lokal løsning i et samarbejde imellem Holstebro sogn og Holstebro Museum, og der fandt en genbegravning sted på Holstebro Kirkegård af nogle af skeletterne og skeletdelene, medens hovedparten blev indlemmet i Panum Institutets skeletsamling. Biskopperne drøftede sagen, og var enige om at fredningstiden på 100 år på nedlagte kirkegårde var for kort en periode, idet personer, der er døde for 100 år siden, ikke er gået ud af mands minde. Efterfølgende gav sagen anledning til drøftelser imellem Kirkeministeriet og Kulturarvsstyrelsen. Sagen drejede sig ikke kun om jura, for reglerne er egentlig ganske klare, men snarere om etik og respekt for de afdøde.

Metrostation på Assistens Kirkegård

I forbindelse med metrobyggeriet i København opstod der i begyndelsen af 2009 en voldsom offentlig debat, fordi Metroselskabet ønskede at opføre en metrostation på Assistens Kirkegård, som er en endnu fungerende kommunal kirkegård. En lang række grave ville blive berørt af byggeriet, og der skulle foretages flytning af kister i et betydeligt omfang. Også denne sag handlede meget om etik, idet det forekom ganske mange mennesker krænkende at gennembyde en eksisterende kirkegård med et så stort og voldsomt underjordisk anlægsarbejde som en metrolinje med tilhørende station.

Den nødvendige gravfred

Langt de fleste kirkegårde er smukke og velholdte, og mange steder er det en folkelig tradition at gå tur på kirkegården, og gennem navne på gravstenene at blive mindet om personer, der ikke længere er iblandt os. Store og små hændelser, nogle af dem ganske tragiske, bliver nærværende igennem navne, fødsels- og dødsdatoer. På den måde er kirkegården byens fælles hukommelse. Men kirkegården er også det sted, mennesker søger til med deres sorg. Hvad enten den pårørende ligger i den anonyme fællesgrav, i "plæne med plade" eller i et egentligt urne- eller kistegravsted, har de efterladte et behov for at søge til det sted, hvor ægtefællen, kæresten, barnet, forældrene, broderen, søsteren eller andre familiemedlemmer har fundet det sidste hvilested. Den norske salmedigter Svein Ellingsen siger det sådan (nr. 575 i salmebogen, vers 2 og 3):

2. Vær fortsat ved vor side,
når stormen stilner af.
Vær hos os, når vi søger
til vore kæres grav.
Giv, at vi aldrig mister
velsignelsen fra dem,
men altid bærer med os
det gode, de bar frem.

3. Snart går vi ud af tiden,
og hvert et navn bliver glemt,
men, Gud, i din erindring
er vi for evigt gemt.
Det liv, der bliver til intet,
er i din skaberhånd,
og trygt vi overgiver
til dig, o Gud, vor ånd

Kirkegården er et sted, hvor vi mennesker finder trøst, fordi vi mindes om alt det, vi fik igennem de døde, og fordi vi fastholdes i håbet om, at vi for evigt er gemt i Guds erindring. Men kirkegården og dens grave er ikke blot et sted, hvor vi søger hen med sorg og savn. Kirkegården er også en erindring til os alle om vor dødelighed. Når de romerske kejsere og feltherrer vendte hjem i triumftog, og blev hyldet og laurbærkranset foran Roms indbyggere, stod der efter sigende en mand bag dem og gentog: "Memento mori!": Husk, at du skal dø! Goethe formede senere i sit romankompleks "Wilhelm Meister" modstykket "Memento vivere!": Husk, at du skal leve!

Når vi færdes på kirkegården påmindes vi om, at liv og død hører sammen. Livet kan ikke tænkes uden døden, og døden kan ikke tænkes uden livet. Kirkegården er både en påmindelse om, at vi skal dø, og om, at vi skal leve. Vi kan ikke leve sandt og ægte uden at erkende døden som et livsvilkår. Kirkegården er derfor ikke kun de dødes, men også de levendes have. På kirkegården er det tydeligere end noget andet sted, at slægt skal følge slægters gang.

Derfor er det meget væsentligt, at vi ikke kun betragter gravfreden som et juridisk anliggende. Man kan ikke afskære denne diskussion ved blot at fastslå, at loven fastsætter en grænse på 100 år, og at det alene er Kulturarvsstyrelsen, som afgør, hvad der skal ske med mere end 100 år gamle skeletter. At dette er det gældende lovgrundlag anfægter ingen. Men spørgsmålet er, om en sådan 100 års grænse er hensigtsmæssig for skeletters vedkommende. Slægterne før os har lagt deres døde legemers vilkår i vore hænder ved at blive begravet på en kirkegård. Den måde, vi behandler deres jordiske rester på, har meget at gøre med vort syn på menneskets værdighed, og dermed os selv.

Jeg mener, at tre spørgsmål trænger til afklaring. For det første, om det er rimeligt, at der gælder helt forskellige bestemmelser for fungerende kirkegår-

de og nedlagte kirkegårde. Fungerende kirkegårde reguleres af det kirkeministerielle regelsæt, herunder især lov om folkekirkens kirker og kirkegårde. Der findes i Bekendtgørelsen om kirkegårdene præcise anvisninger på, hvorledes der skal forholdes med skeletter og ligrester. Her skelner man ikke imellem, om disse skeletter og ligrester er over eller under 100 år gamle, idet det bestemmes at opgravede ligrester skal nedgraves samlet på samme eller anden kirkegård.

Nedlagte kirkegårde reguleres derimod af Kulturarvsstyrelsens regelsæt, herunder især Museumsloven, som sætter en klar grænse på 100 år. Alle grave, gravminder og skeletdele på ikke-fungerende kirkegårde, der er over 100 år gamle, hører under Kulturarvsstyrelsen. Her har man, som anført ovenfor, i årevis haft den praksis at indlemme skeletter på mere end 100 år i Panum Instituttets skeletsamling. Den respekt, vi viser slægterne, der gik forud for os, bør egentlig være uafhængig af, om de i sin tid blev begravet på en kirkegård, der nu er nedlagt.

For det andet savnes der klare retningslinjer for, hvordan det forholder sig med skeletter og ligrester, som befinder sig på nedlagte kirkegårde, men som er under 100 år gamle. Det synes, som om denne situation hverken er omfattet af Lov om Kirker og Kirkegårde eller af Museumsloven. I alle tilfælde bør der ske en afklaring af dette spørgsmål.

For det tredje bør vi diskutere, om den i Museumsloven anførte 100 års grænse er hensigtsmæssig. Jeg synes, at man her bør skelne imellem grave og gravminder på den ene side og skeletter på den anden side. Som evangelisk-lutherske kristne mener vi ikke, at skeletter skal bevares i umindelige tider. Vor forståelse af "kødets opstandelse" er heller ikke direkte knyttet til resterne fra det menneskelige legeme, som er lagt i jorden. Hvordan skulle vi da kunne foretage jordpåkastelse på en kiste, der senere bliver brændt i en krematorieovn? Etisk set finder jeg imidlertid 100 års grænsen for lav. Vi bør bevare skeletterne fra de mennesker, der stadig er i mands minde, og ikke ureflekteret anbringe dem i Panum Instituttets skeletsamling.

Karsten Nissen, biskop, Viborg Stift.



Stenen er en Blå Rønne fra Bornholm og opstillet på Gellerup kirkegård. Den afdøde var tømrer og ansat i fagforeningen, derfor var udgangspunktet noget med træ i én eller anden form. I samråd med kunden blev det besluttet at lave livstræet i midten, og høvlen som et personligt symbol. Både symbolik og bogstaver træder frem på stenen, og er diamantslebet, så de står lyse på stensens jetbrændte, mørke baggrund. Gravstenen er udført af Steen Jensen.
Foto: Steen Jensen.

Kirkegårdenes fredhellighed og afdeling G på Assistens Kirkegård

Karin Kryger

Kirkegårdene og de bevaringsværdige gravmæler og dermed hele kirkegårds-kulturen er under konstant trussel fra tidens tand, dårlig byplanlægning, ringe økonomi og tilfældige modeluner. Dermed er kirkegårdenes fredhellighed ofte truet af dårlig drift og manglende rettidig omhu.

I forbindelse med de irakiske flygtninges ophold i Brorsons Kirke i København og diskussionerne om, hvorvidt kirken er et fredhelligt område og at ingen myndighed, heller ikke politiet, bør trænge ind her og håndhæve loven, kunne man også kaste et blik på vore kirkegårde. Ligesom mange fejlagtigt har opfattet kirken som et fredhelligt sted, så vil mange også opfatte kirkegården og gravene som fredhellige, men det er de ingenlunde.

Kirkegårdene er under stadig forandring, og ligesom der sker udvidelser af kirkegårde, sker der også nedlæggelser af kirkegårde. En stor del af Assistens Kirkegård ligger nu der, hvor Hans Tausensparken og Hans Tausensgades skole ligger. Det var Assistens kirkegårds såkaldte frijorde, der hvor de ubemidlede fandt deres grav, blev inddraget til park og skole. H.C. Andersens søster, hende der stod model til eventyret *Pigen med de røde sko*, ligger begravet her. Kører man på Dag Hammarskjölds Allé kører man på nedlagt kirkegårdsjord, og også her var det en begravelse for fattige, der måtte vige for byudviklingen. I København og mange købstæder ligger der bebyggelse på de gamle indenbys kirkegårde, der af hygiejniske grunde blev nedlagt i løbet af 1800-tallet. Omkring Københavns Domkirke Vor Frue var der kirkegård og

boligkarreen Fiolstræde, Rosengården og Peter Hvidtfeldtsstræde danner i dag rammen om en charmerende byhave, hvor der engang lå en af Vor Frue Kirkes indenbys assistenskirkegårde.

Man har længe været klar over, at kirkegårdene og de bevaringsværdige gravmæler og dermed kirkegårdskulturen er under konstant trussel af tidens tarv, byplanlægninger, økonomi, modeluner. I midten af 1900-tallet bestemtes det, at Assistens Kirkegård i København skulle nedlægges som kirkegård, men det hindredes ved en massiv indsats i løbet af 1980'erne. Der blev udarbejdet en overordnet dispositionsplan for kirkegården, der både havde museale afdelinger og afdelinger, der stadig skal fungere som kirkegårde. Man påbegyndte, i mange tilfælde ved fondes hjælp en enorm indsats for at istandsætte de bevaringsværdige gravmæler. Alle disse bestræbelser lå i foråret 2009 i ruiner, da det viste sig, at anlæggelsen af en metrostation ved Nørrebros Runddel blev langt mere omfattende end politikere, lokalbefolkning samt kirkelige og antikvariske instanser havde anet. Det viste sig, at over 200 grave skulle fjernes, heraf mange grave over kendte og med bevaringsværdige gravsteder. Stort var ramaskriget, mange var protesterne, men Metroselskabet, der tidligere i forbindelse med anlæggelsen af en metrostation ved Marmorkirken har udvist en frapperende mangel på historisk sans, har åbenbart så stor magt, at Københavns borgerrepræsentation retter ind, giver de kirkegårdsansatte mundkurv på og lader gravemaskinerne køre, uagtet dispositionsplan og på trods af, at der foreligger en katalogisering over de bevaringsværdige gravminder i området, deriblandt nogle, som inden for de sidste år er blevet istandsat for anselige summer. Man må formode, at man næppe havde bestræbt sig på at istandsætte netop disse monumenter, hvis man i kommunen havde anet, hvor omfattende metrostationens indgreb i dette område af kirkegården ville blive.

Men hvad er det egentlig for monumenter og gravsteder, der er truet af metrobyggeriet? Det drejer sig om kirkegårdens afdeling G, der sammen med afdelingerne B-F hidrører fra udvidelsen af den oprindelige Assistens Kirkegård i 1805. Afdeling G lå nordligst ud til Jagtvejen og Nørrebrogade og hørte oprindeligt under Trinitatis sogn. Midt på afdeling G er kirkegårdsanlægget i nyere tid blevet forstyrret af et område til mandskabs- og redskabsbygninger. Imidlertid ligger dette område gemt bag træer og grave, og afdeling G havde, indtil gravemaskinerne kørte frem, sin gamle struktur bevaret. På hele afde-

ling G er katalogiseret omkring 80 gravsteder med bevaringsværdige monumenter. Heraf ligger omkring de 40 langs muren ved Jagtvejen og i området ud til Nørrebro Runddel. Lad os i fantasien vandre fra Nørrebro Runddel langs muren ud til Jagtvejen, og se på nogle af de skatte, der stod her, inden gravemaskinerne løb området over ende.

Ud mod Runddelen står et af kirkegårdens mest markante bygningsværker, graverboligen. Den blev opført efter læge og borgmester i København Jens Bangs tegninger. I sin ungdom havde han studeret på Kunstakademiet og opnået den store guldmedalje i arkitektur i 1765, men fik alligevel ikke det store rejsestipendium, som han egentlig var berettiget til. Jens Bangs graverbolig er en ren kulisse. Ud mod Nørrebro Runddel fremstår bygningen som et antikt tempel med en stor åben portik med doriske søjler foran og herover en gavltrekan. Fortil et tempel for de døde, bagtil en ydmyg én-etages graverbolig. Senere i 1800-tallet blev der indbygget en kvist bagtil. Den åbne bue tilmuredes i 1870'erne. I 1898 var der planer om at nedrive den karakterfulde graverbolig og opføre et landligt inspireret hus som bolig for graveren. Takket være protester fra en række arkitekter blev bygningen i stedet istandsat, og står som en fornem repræsentant for den nyklassicistiske arkitektur o. 1800.

Foran graverboligen er der flere bevaringsværdige gravmæler fra 1800-tallet. Oppe i hjørnet mod Nørrebro Runddel lå der et spændende gravsted, der blev istandsat for få år siden. Det er rejst over Cecilia Christina de Schöller og består af rød sandsten, der er hugget, så monumentet fremstår som forrevne klipper. Indskriften fortæller, at fru Schöller var: "Föd blant Klipper, var hun trofast som disse" og senere i teksten omtales Norges Klipper. Fru Schöller var da også født i Norge, og monumentet er således et vidnesbyrd om hendes norske afstamning. Fru Schöller døde allerede i 1786 og blev først begravet i Skt. Nikolaj Kirke, men efter kirkens ødelæggelse ved Københavns Brand 1796 er hun blevet flyttet til Assistens Kirkegård. Monumentet blev opsat i 1811. Man kan bekymret fundere over, hvad der nu er blevet af såvel monument som fru Schöllers levninger.

I muren ud til Jagtvejen er flere gravsteder for københavnske embedsmænd og håndværkere. Pastor Axel Lindberg, der døde så sent som 1920, en cancelliråd Peter Rode. Thorvaldsens datter Elisa er begravet med sin mand oberst Fritz Paulsen i et gravsted ved muren ud mod Jagtvejen. Thorvaldsen stod på et tidspunkt som ejer af gravstedet, så måske har han overvejet at lade

sig begrave her. Tog man en afstikker og gik op mod gravboligen var der en fin cippusformet stele i sandsten med et relief i hvid marmor, der viste Lazarus' opvækkelse. Det var boghandleren Jacob Deichmanns familiegravsted. Boghandleren døde i 1853 og monumentet er udført af C.G. Freund. Tilbage til gangen langs muren kunne man over for muren se to fornemme gravmæler fra begyndelsen af 1800-tallet. Det ene i rød sandsten med marmor og metaldekorationer. Under gavltrekanen havde overdelen en niche med en urne og på underdelen var en indskrifttavle over en Haagen Hagen, der døde 1821. Monumentet minder meget om nogle af de gravmæler arkitekten C.F. Hansen tegnede. Lige i nærheden stod monumentet over en agent Hans Jørgen Meyer, der døde i 1814. Monumentet var en stele i rød bornholmersandsten, der nederst havde et tidstypisk relief i hvid marmor: En sol med ansigt mellem overflødhedshorn og planteslyng. På midtstykket var endnu et relief, en dødens genius, der vender faklen og derved slukker livsflammen. dødens genius har selskab af to mindre genier, en foran en bikube, symbol på fliden, og en anden foran pyramiden, der kan være symbol på ære og evighed. I topstykket var en niche med en sfinks. Øverst havde stået en urne, men den var forsvundet for længe siden. Gik man længere langs muren kunne man finde et morsomt epitafium. Det var sat over den gode borgerkone Juliane Klesper, der døde 1812. På monumentet er hun foreviget som en romersk domina, klædt i antikke gevandter. På relieffet rækker kvinden et barn ud til en mand, der står i romersk toga. Man trækker uvægerlig på smilebåndet ad dette stykke borgerkultur fra begyndelsen af 1800-tallet. Dette epitafium skulle, ifølge det oplyste, først hjemfalde 2020 og ved siden af står et andet monument, der først skulle hjemfalde 2040. Det er lykkedes én gravstedsejer i området at hævde sin ret, og dette gravsted skulle nu stå som en øde ø midt i Metroselskabets gravninger.

Man kan jo spørge sig selv, om Metroselskabet har tjek på alle de omkring 40 nedtagne bevaringsværdige gravminder og om de er indstillet på at stille dem op på deres oprindelige plads, når arbejderne i forbindelse med metrostationen er fuldendt? Har man vilje og resurser til at genetablere de bevaringsværdige monumenter? Og har man vilje til at retablere den beplantning, der tidligere var med til at give området karakter. Man kan håbe ja, men Metroselskabets hidtidige adfærd kan ikke andet end vække bekymring. Men svaret for, at det gik så galt, er ikke kun Metroselskabets. Andre instanser i

kommune og stat burde have reageret og der skulle naturligvis have været udarbejdet en gennemskuelig lokalplan for området.

Nu kan man sige, at hændelserne på Assistens Kirkegård jo er et ekstremt tilfælde, og det er sjældent, at så gennemgribende arbejder bliver gennemført i en kirkegårds umiddelbare nærhed. Men kirkegårdenes fredhellighed er såmænd også truet af den daglige drift og manglende rettidig omhu. Ubetænksomme rydninger og fjernelse af beplantning, der giver kirkegården struktur. Unødvendige fjernelser af hjemfaldne bevaringsværdige gravsten, der hensættes i lapidarier, hvor de i mange tilfælde udmærket kunne blive stående på det oprindelige gravsted og give kirkegården struktur. Stifternes provster har faktisk et meget stort ansvar, når kirkegårdene gennemgås ved det årlige provstesyn. Kirkegårde er lige så lidt fredhellige som kirkerne. Kirkegårde eller kirkegårdsarealer kan sagtens nedlægges efter fredningstidens udløb. I mange tilfælde vil der ikke være problemer med det. Men når et område af en kirkegård, der har så mange grave og gravsteder, der er vurderet bevaringsværdige, ikke bliver beskyttet af tidligere dispositionsplaner for kirkegården, og almindelig normal sagsbehandling sættes ud af kraft, så er der noget galt. Man kan med god grund spørge, hvorfor kirkelige og antikvariske myndigheder ikke greb ind, og det eneste svar, jeg kan se, er, at de ikke i tide var korrekt informeret eller muligvis misinformeret. Tidligere planer vedrørende metrostationen og udtalelser fra Øresundsselskabets ledelse har i hvert fald bagatelliseret arbejdernes omfang. Tilsvarende hændelser kan også ske på de kirkegårde, der er under provstesyn, så provsterne skal kende deres kirkegårde og kirkegårdenes inventar og beplantning lige så godt, som de kender deres kirkebygninger og kirkernes inventar. Men man skal åbenbart også i god tid være på forkant med, hvilke byggerier og anlægsarbejder, offentlige som private, der er under opsejling i kirkegårdenes umiddelbare nærhed og se kritisk på alle forsøg på bagatellisering af arbejdernes reelle konsekvenser.

Karin Kryger, kunsthistoriker, mag.art.



Gravmæle fra 1811 over Cecilia Christina de Schöller død 1786, Assistens Kirkegård, København. Foto: Karin Kryger 2005.

Kulturformidling på kirkegårde

Stine Helweg

Kulturformidling på københavnske kirkegårde rummer mangfoldige tilbud og rundvisninger med forskellige temaer lige fra byplanlægning, natursyn, religiøsitet og menneskers selvopfattelse gennem tiden. Således afspejler mange af det omgivne samfunds historier sig på kirkegårdene.

Ligesom i andre større byer i Danmark er der også i København et kommunalt begravelsesvæsen. Det administreres af Center for Kirkegårde (ja, selv på kirkegårdsområdet viger bedagede 'væsener' til fordel for 'centre'), der driver fem af byens kirkegårde, herunder Assistens Kirkegård, som også uden for kommunegrænsen er kendt for sine historiske og kulturelle værdier. Men også kommunens øvrige kirkegårde – Vestre, Bispebjerg, Sundby og Brønshøj Kirkegård – har meget at byde på i kirkegårdskulturelt regi.

Københavns Kommune har siden 1996 formaliseret sin formidling af kirkegårdenes kulturværdier i form af en fuldtidsansat kirkegårdsvejleder. Stillingsbetegnelsen er inspireret af naturvejlederne, og jobbet omfatter de etiske og kulturformidlingsmæssige aspekter af kirkegårdenes borgerrettede informationsarbejde – i form af f.eks. rundvisninger og oplysningsmateriale. Så vidt vi ved, er stillingen unik ikke bare i national, men også i europæisk sammenhæng. Stillingsindholdet er det imidlertid ikke, og heldigvis for det. Meget af det arbejde, som Københavns kirkegårdsvejleder udfører, udføres også dagligt af en masse andre faggrupper rundt omkring på de danske og europæiske kirkegårde – om end måske nok inden for mindre privilegerede rammer. Formidlingen af kirkegårdskultur står og falder naturligvis ikke med stillingsbetegnelser, men derimod med levende interesse for området.

Aktiviteter på de københavnske kirkegårde

Center for Kirkegårde afholder hvert år 30 offentlige rundvisninger på vore fem kirkegårde. Tid, sted og emne for rundvisningerne annonceres via en pjece, der stilles frem på kirkegårdene og på kommunens biblioteker. Vi udsender en pressemeddelelse, når årets program foreligger, og så opslår vi arrangementerne på den elektroniske kulturkalender kultunaut (www.kultunaut.dk), hvorfra man kan være heldig at dag- og lokalblade henter – og bringer – information om dem.

For di de københavnske kirkegårde rummer et næsten uudtømmeligt kar af interessante mennesker og monumenter, og fordi kirkegårdsvejlederstillingen er privilegeret med tid til research, så varierer rundvisningernes temaer fra år til år. Vi har lavet ture om “Døde digtere og kirkegårdspoesi”, om “Sygdom og død – epidemier og anden dårligdom”, om “Københavns bombardement” og (tilbage i Brian Mikkelsens dage som kulturminister) om “Kanon på kirkegården”. Vi har vist rundt med fokus på “Gravmæler og social identitet”, på “Dødens symboler og skikke” og på donatorsten. Vi har fortalt om “Kvinder på kirkegården”, om “Naturforskere på Assistens” om “Industriens folk” og om “København – fra fæstningsby til moderne storby”. Desuden har vi lavet cykelrundvisninger på de store kirkegårde, rundvisninger med tegnsprogstolk i samarbejde med Danske Døves Landsforbund og rundvisninger for blinde og svagtseende – “Mærk monumentet” hed den tur. I samarbejde med Københavns store historiefestival “Golden Days” har vi lavet rundvisninger med afsæt i mellemkrigstiden; i år er temaet “kroppen”, der jo i vores regi binder an til fortællinger om alt fra jordbundsforhold til balsamering. Og i samarbejde med Københavns Kommunes naturvejledere har vi årligt rundvisninger under overskriften “Botanik og gravsten”. De tre store kirkegårde, Vestre, Assistens og Bispebjerg, har alle også grønne attraktioner.

Publikums antal og sammensætning varierer meget, ikke mindst med vejrliget. Vi har haft rundvisninger for 3 personer, og vi har haft 120 med på tur. Offentlige rundvisninger gennemføres uanset antallet af fremmødte. Erfaringsmæssigt fungerer grupper på mellem 10 og 30 personer bedst – alle kan se og høre, og afstanden fra ét gravsted til det næste tilbagelægges i et fornuftigt tempo. Grupper på over 10 personer kan bestille separate rundvisnin-

ger hos os, hvilket mange gør; vi har årligt 3-4 gange så mange private rundvisninger, som der er offentlige ditto.

Kulturformidlingen på de københavnske kirkegårde udfoldes også i form af forskellige former for informationsmateriale, som publikum kan gå til på egen hånd. De i kulturel henseende to vigtigste kirkegårde, Assistens og Vestre, er portrætteret i form af pjecer, der foruden oplysninger om kirkegårdens historie, karakteristika og mest berømte indvånere rummer oversigtskort med angivelse af et stort antal udvalgte gravsteder, der kan formodes at have offentlighedens interesse.

For Vestre Kirkegård er der desuden udgivet en meget fyldig fortegnelse over kirkegårdens bevaringsværdige gravmæler, der kan købes på kirkegårdens kontor. Center for Kirkegårde har foruden en kirkegårdsvejleder også en arkitekt (med ansvar for restaureringsarbejder) og en gravminderegistrator ansat; sidstnævnte er blandt forfatterne til Vestre Kirkegård-registranten. I 2010, hvor Assistens Kirkegård fylder 250 år, udgiver vi et tilsvarende værk om denne kirkegård, hvorved mange års forskning i kirkegårdens omkring 2000 bevaringsværdige gravmæler bliver gjort tilgængelig for offentligheden. Udgivelsen vil rumme beskrivelser og fotografier af monumenter og bygningsværker samt en topografisk artikel og udvalgte biografier, og vi håber, at den som sådan vil appellere til et bredt publikum og forhåbentlig skærpe offentlighedens i forvejen store appetit på Assistens Kirkegårds kulturelle værdier.

Vi har i år suppleret vores trykte informationsmateriale med et stykke digitalt ditto. Fra vores hjemmeside kan man nu på adressen www.kk.dk/kirkegaardsvandring downloade en såkaldt podwalk – en lydvandring i mp3-format, der guider lytteren gennem en 68 minutter lang rundvisning blandt interessante grave og lokaliteter på Assistens Kirkegård. På den måde kan folk komme på kirkegårdsvandring i eget tempo – og på et hvilket som helst tidspunkt inden for åbningstiden. Traditionelt er der ikke overvægt af unge mennesker blandt publikum til de offentlige kirkegårdsvandring, men vi håber, at den fleksibilitet, som de nye medier tilbyder, kan gøre det lettere at få budskabet ud også til folk under 35.

Hvad skal vi bruge formidlingen af kirkegårdskultur til?

Som ovenstående forhåbentlig demonstrerer, kan en tur på kirkegården være en indføring i næsten hvad som helst – lige fra byplanlægning til kunsthistorie, fra religiøsitet til natursyn, fra håndværkstraditioner til menneskers selvopfattelse gennem tiderne. Dertil kommer selvfølgelig de aspekter, som udfoldes qua de døde. Med dem aktualiseres så godt som alle træk af det omgivende samfunds historie – hvad enten det nu er statsmænd eller husmænd, der dominerer blandt indvånerne. Der kan derfor være mange forskellige grunde til at lave formidling med udgangspunkt i kirkegårde.

Når Københavns Kommune betragter det som sin opgave at lave kulturformidling på kirkegårdene, skyldes det en række forskellige forhold. For det første er der altså blandt borgerne stor efterspørgsel på information og viden om de kulturelle og historiske værdier, som vores fem kirkegårde rummer. Det er mange, mange tusinde mennesker, der hvert år går gennem de københavnske kirkegårdes porte for at få noget at vide om mennesker og monumenter, symboler og skikke, kunst- og byhistorie eller andre kulturelle og etiske aspekter af livet på kirkegårdene.

For det andet har Center for Kirkegårde en interesse i at forsøge at udnytte den offentlige bevågenhed, hvad angår kirkegårdens kulturværdier, til at øge bevidstheden om kirkegårdenes rolle i og tilbud til samfundet. En interesse, der delvis er betinget af, at vores muligheder for at beskytte og bevare kirkegårdenes værdier afhænger af, at vi har offentligheden som medspiller. Hvis ikke borgerne har forståelse for kirkegårdenes betydning og rolle, bliver mange aspekter af vores arbejde vanskeliggjort – lige fra hærværksforebyggelse til monumentrestauration.

Men dét at skabe større forståelse for kirkegårdenes betydning og mange funktioner er også et driftsmæssigt anliggende for os. Vi mener, at jo større viden folk har om det brede spektrum af gravstedsformer, vi kan tilbyde, og jo flere tanker de har gjort sig om deres egne præferencer, jo større er sandsynligheden for, at deres familie og slægtninge vil træffe det for dem rigtige valg af gravsted, når den tid kommer. For en organisation, der som vores har til formål at skabe de bedst mulige betingelser for dét at tage afsked med og mindes de døde, er dette naturligvis en vigtig ting at opnå. Og kirkegårdsvejlederen bidrager hertil på forskellig vis, bl.a. ved på de guidede ture ikke ude-

lukkende at fokusere på dét, publikum er kommet for at høre om. Rundvisninger med udgangspunkt i kulturhistoriske emner kan sagtens iblandes information om f.eks. kremeringsprocedurer, gravstedsformer eller planer for nye anlæg på kirkegården. Og det bliver de. Det er ofte vanskeligt at få mennesker i tale på områder, som aktualiserer deres egen dødelighed. Men en rundvisning på kirkegården er en glimrende mulighed for lige præcis dét, og det benytter vi os naturligvis af.

Interaktion med borgerne omkring fremtidens kirkegårde

I den bedste af alle verdener ville denne form for oplysningsarbejde bevirke et aktivt engagement fra borgernes side i forhold til fremtidens kirkegårde. Dét er vi ikke helt. Mange borgere *har* et forhold til og en mening om deres kirkegårde – og hvis man skulle være i tvivl, så kan en sag som spørgsmålet om den (formentlig) kommende metrostation på Assistens Kirkegård rydde denne misforståelse af vejen. Men for langt de fleste gælder det, at de forholder sig reaktivt snarere end proaktivt til dét, vi laver. Det er naturligvis et lod, vi deler med mange andre institutioner – ligesom jeg går ud fra, at vores ønske om, at det forholdt sig anderledes, også er udbredt. For vi *er* meget glade for, når andre end os, der er ansat til det, byder ind med f.eks. bud på, hvilke gravstedsformer vi skal udvikle for at imødekomme nye generationers krav om og ønsker til meningsfulde mindesteder. Dermed også sagt, at selvom vi godt kunne ønske os et endnu større engagement fra de borgere, vi før eller siden kommer til at betjene, ja så sker det altså faktisk, at folk uden for vores egne rækker – typisk foreninger – byder ind med ideer og forslag til kirkegårdens anlæg.

Landsforeningen 'Liv & Død' (Dansk Ligbrændingsforenings arvtager) foreslog os f.eks. for tre år siden at etablere en afdeling, hvor træer markerede gravstederne – en slags tæmmede skovkirkegård for så vidt som konceptet altså udfoldes inden for en kirkegårds mure. Da Københavns Kommune ikke ejer skov og derfor ikke kan tilbyde sine borgere en begravelsesplads i tråd med dét, som den seneste revision af Lov om begravelse og ligbrænding åbnede mulighed for (deciderede skovkirkegårde), er den tæmmede version det bed-

ste, vi kan tilbyde. Vi tog imod forslaget med kyshånd og åbnede sidste år for salg af gravsteder på den nye afdeling "Lunden" på Bispebjerg Kirkegård. Her kan man erhverve "familiens eget træ" i form af enten et paradisæbletræ eller et japansk kirsebærtræ med plads til op til 4 urner nedsat omkring det. Interesserede kan se nærmere på konceptet her: www.kk.dk/Borger/ByOgTrafik/GroenneOmraader/Kirkegaarde/bispebjergkirkegaard/gravstedstyper.aspx#lunden

Inden for de sidste par år har også en række ateistiske foreninger rettet henvendelse til Center for Kirkegårde – ikke med deciderede anlægsforslag, men med ønsket om, at der i Københavns Kommune tilvejebringes mulighed for begravelser i uindviet jord. Selvom Center for Kirkegårde er et borgerligt begravelsesvæsen, er alle de kirkegårde, vi driver, indviede – fordi de er taget i brug på tidspunkter, hvor det spørgsmål ikke var til diskussion. Det er det i dag, og vi forventer da også, at vi inden for en overskuelig årrække får et uindviet – eller snarere afindviet – afsnit på Vestre Kirkegård. Og ja, dette med afindvielse *har* givet hovedbrud, for hvordan gør man det? Ja, for det første gør man det jo kun, hvis man har jord til rådighed, i hvilken der ikke tidligere er blevet foretaget begravelser. Et sådant areal findes på Vestre Kirkegård. Der er i det sydvestlige hjørne en gammel jordplads, som kunne være velegnet til formålet. For det andet må man i samråd med Kirkeministeriet og interessenterne (de ateistiske foreninger) forsøge at blive enige om en måde at afindvie på. Mig bekendt er det ikke endeligt fastlagt, hvordan det skal foregå, men der bliver formentlig tale om en gennemført bureaukratisk 'ceremoni' – sandsynligvis et rent skrivebordsarbejde. Vi forventer som sagt, at det realiseres. Politikerne i Teknik- og Miljøudvalget har sagt principielt god for forslaget, og tilbage står så en behandling i Københavns Borgerrepræsentation samt en økonomisk bevilling til selve anlægsarbejdet.

På Assistens Kirkegård har for nylig nok et eksempel på borgeres proaktive tiltag i forhold til kirkegårdene materialiseret sig. Her har foreningen Regnbuen lagt beslag på 18 m², i hvilke medlemmer af foreningen, der kun optager homoseksuelle, kan nedsættes. Således er altså på privat initiativ tilvejebragt nok én af de mange afdelinger på de københavnske kirkegårde, som er forbeholdt særlige grupper. Traditionelt har disse specialafdelinger været knyttet til nationale og/eller religiøse mindretal, men her ser vi altså et eksem-

pel på, hvordan der ud af nye tider vokser nye behov – behov, vi som kommunalt begravelsesvæsen naturligvis skal strække os langt for at imødekomme.

Tiltag som disse tre beretter jeg også meget gerne om på mine rundvisninger – også i håb om, at det kan inspirere andre grupper til aktivt at forholde sig til byens begravelsespladser og karakteren af de mindstedes, der stilles til rådighed.

Undervisningsrelaterede rundvisninger

Selvom det som sagt generelt kan være vanskeligt at få folk i tale på området (egen) død og (egen) begravelse, så findes der grupper, som opsøger os med et ønske om at få noget at vide om lige præcis disse aspekter af kirkegårdsdriften. Vi har jævnligt separate grupperundvisninger af mere undervisningspræget karakter for studerende ved social- og sundhedsuddannelserne – mennesker, der for en stor dels vedkommende vil have plejehjem som rammen om deres arbejdsliv, og som derfor vil få mulighed for at tale med mange ældre mennesker, og måske også om døden. Ved at fortælle de studerende om for eksempel gældende lovgivning for begravelser og kremering, og ved at vise dem det brede udbud af gravstedsformer, vi kan tilbyde, ja så håber vi, at de kan komme til at fungere som en slags ambassadører for os. De kan på den måde hjælpe os med at sikre, at de mennesker, de skal tage hånd om, kan forholde sig til deres egne ønsker og foretage deres valg på et ordentligt, informeret grundlag.

Center for Kirkegårde driver foruden fem kirkegårde to krematorier, og også her afholder vi både offentligt tilgængelige og separate grupperundvisninger. Den overvejende del af publikum til krematorierundvisningerne består af konfirmander, hvis præst tager dem med på besøg hos os som led i en diskussion af forhold omkring livets afslutning. På krematoriet får de hele processen omkring kremering at se, hvilket de for langt størstedelens vedkommende er fint rustede til. Nu nyder vi i København det privilegium at have nogle både nye og efter min mening meget smukke krematoriebygninger, og jeg tror ikke, man skal undervurdere æstetikens bidrag til, at det for langt de fleste af vores besøgende er en meget positiv oplevelse at komme i vo-

res krematorier. Med det forbehold vil jeg bestemt anbefale aktiviteten – både til unge og fuldvoksne mennesker.

En del af vore rundvisninger (på kirkegårdene, ikke i krematorierne) har folkeskoleelever i de små klasser som publikum. Typisk besøger de os som led i en undervisning centreret om død og begravelsesskikke, og ofte er det ture med fokus på gravstenenes symbolik, som efterspørges af deres lærere. Et tema, som fungerer meget fint i forhold til denne aldersgruppe.

Københavns kirkegårde er også gode rammer for en præsentation og diskussion af forhold relateret til de forskellige religiøse og etniske mindretal i vores samfund – fordi store dele af vores kirkegårde som sagt er reserveret til særlige grupper. På de københavnske kirkegårde er der foruden altså foreningen Regnbuens jordlod særlige afdelinger eller faciliteter for grønlandere, færinger, svenskere, letter og russere samt for katolikker, buddhister, mandæere, Frelsens Hær og muslimer. Det er vores opfattelse, at kirkegårde, hvor mindretal er repræsenteret i separate afsnit, fungerer som et særlig godt udgangspunkt for at fremme forståelse og respekt mellem forskellige kulturer og religioner – fordi ingen ekskluderes, og fordi alle har et forhold til død og tab. På trods af forskelle i praksis, så er håndteringen af og omsorgen for de døde fællesmenneskelige erfaringer, der afstedkommer identifikation snarere end modvilje.

Endelig er kirkegårdene jo også fremragende afsæt for historieundervisning. Krige, immigration, industrialisering, politiske reformer, epidemier – der er ikke mange større begivenheder i de epoker, som de store bykirkegårde omspænder, som ikke på én eller anden måde afspejles i dem – hvad enten det er i kraft af selve anlægget og monumenterne, eller i kraft af de døde. Hvilke historier der skal fortælles, og hvordan de skal fortælles, afhænger meget af børnenes alderstrin. Og det er klart, at en kirkegård, hvor ikke bare den lokale historie, men også Danmarkshistorien udfoldes qua de døde, giver større mulighed for tematisk variation. Men jeg har svært ved at forestille mig, at der findes en eneste kirkegård her i landet, som ikke kan inddrages i, bidrage til og konkretisere aspekter af dét, historieundervisningen i folkeskolen består af.

Ejerskab

Som man kan udlede af ovenstående, har vi på de københavnske kirkegårde et stort publikum, der kommer i andre ærinder end gravstedsbesøg. Mange bruger også kirkegårdene rekreativt – man spiser frokost, læser til eksamen, lufter hund, løber eller cykler en tur eller får sig en øl i solen med vennerne. Alle sådanne moderate aktiviteter er velkomne. Vi mener, at rekreativ brug af kirkegårdene, ligesom vores kulturelle tilbud, er med til at fremme følelsen af ejerskab for kirkegården blandt brugerne og dermed bidrage til øget opbakning omkring vores arbejde med at beskytte kirkegårdenes værdier. At vi afholder koncerter i vores kapeller eller tager imod 200 rollespillende konfirmander (og nogle håndfulde ledsagende voksne) til Allehelgensarrangementer, skal ses i lyset heraf. Så længe de ikke-begravelsesrelaterede aktiviteter foregår med respekt for kirkegårdens egentlige funktion – og det gør de i det store og hele; vi har forsvindende få klager fra gravstedsejere – så er vi positivt indstillet over for dem.

Flertallet af de kirkegårde, vi driver, udgør store, grønne oaser i det lokale område, de er placeret i. Naturen er varieret, og der er (bl.a. takket være de høje kremeringsrater) store arealer, som ikke aktuelt anvendes til begravelser. Derved lægger de vel nok i større omfang end den lille landsbykirkegård op til, at også mennesker uden slægt eller venner i gravene færdes og tager ophold inden for murene. Men som ovenstående forhåbentlig eksemplificerer (og givetvis til lettelse for mange), så er muligheden for at forlægge rekreative aktiviteter til kirkegården ikke den eneste måde at få de levende indenfor og vække deres interesse for og engagement i de værdier, som vores begravelsespladser rummer.

Stine Helweg, kirkegårdsvejleder ved Center for Kirkegårde,
Teknik- og Miljøforvaltningen i Københavns Kommune.



Stenen er Moseløkke fra Bornholm, og opstillet på Nykøbing Mors kirkegård. Symbolikken er det faldende blad. Stenen er todelt med luft rundt om bladet, som giver en lethed i stenen, linjerne i stenen er bevist holdt meget stramme. Stenen er diamantslebet på fladerne og en tynd poleret kant danner rammen. Bogstaverne er sandblæste og uden maling, måske vil fremtidens sten vil være mere stringente og designede.

Gravstenen er udført af Steen Jensen. Foto: Steen Jensen.

Redaktion

Birte Andersen
Mågevej 13, 2.tv.
2400 København NV – tlf. 39 18 30 39

Ulla Morre Bidstrup
Pastoralseminariet i Århus
Skt. Markus Kirkeplads 1
8000 Århus C – tlf. 86 13 85 88

Jette Marie Bundgaard-Nielsen
Hybenvænget 2
8362 Hørning – tlf. 86 92 10 02

Jørgen Demant
Hjortekærsvej 74
2800 Lyngby – tlf. 45 88 40 75

Lena Kjems
Solbakken 15
8240 Risskov – tlf. 86 17 58 36

Hans Vium Mikkelsen
Aastrup Alle 21
6100 Haderslev – tlf. 73 74 58 98

Jesper Stange
Fiolstræde 8, st.
1171 København K. – tlf. 33 91 51 92

Elof Westergaard
Vestre Alle 9
8600 Silkeborg – tlf. 86 80 08 15

Kirstine Helboe Johansen
Skelagervej 424
8200 Århus N – tlf. 86 12 48 05

Marie Vejrup Nielsen
Byagervej 79B
8330 Beder

Christine Tind Johannessen-Henry
Folkvarsvej 13, st.th.
2000 Frederiksberg – 29 72 38 88

Henrik Brandt-Pedersen
Religionspædagogisk Center

Kritisk forum for praktisk teologi, 117
29. årgang udgives af redaktionen i
samarbejde med Forlaget ANIS.
Udgives med støtte af Kulturmini-
steriets bevilling til almenkulturelle
tidsskrifter

Ansvarsh. redaktører for nr. 118:
Kirkegårdens fortællinger
Jette Marie Bundgaard-Nielsen og
Elof Westergaard

ISSN 0106 – 6749

© Forfatterne og *Kritisk forum for
praktisk teologi*

Kritisk forum for praktisk teologi er
sat hos Forlaget ANIS og trykt hos
Specialtrykkeriet, Viborg

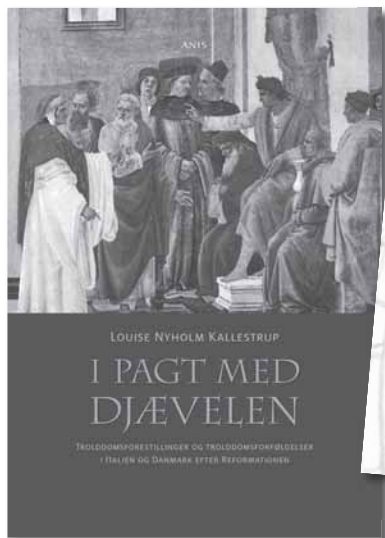
Layout: Mindgame

Bestilling af tidsskriftet:
ANIS/Religionspædagogisk Center
Frederiksberg Allé 10
DK-1820 Frederiksberg C
tlf. 3324 9250 – fax 3325 0607
www.anis.dk. e-mail: anis@rpc.dk

Prisen for et abonnement på 29. årg.
er kr. 275,- (studerende kr. 225,-).
Enkeltnumre sælges for kr. 95,-
Ældre numre af tidsskriftet kan fås
ved henvendelse til forlaget

Henvendelse vedr. indlæg i tidsskrif-
tet kan rettes til forlaget eller til
redaktionens medlemmer.

NYE BØGER

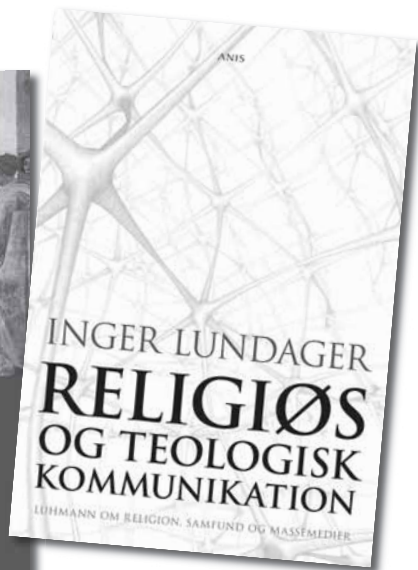


Louise Nyholm Kallestrup har som en af de første forskere fået mulighed for at arbejde i inkquisitionens arkiv i Vatikanet. *I pagt med Djævelen* er en stor kulturhistorisk sammenligning af de protestantiske og de katolske trolddomsforfølgelser. Og gør bl.a. op med myten om, at den katolske inkquisition skulle have været særlig brutal, modsat forestillingen om det protestantiske, ”humane” Danmark.

LOUISE NYHOLM KALLESTRUP:

I PAGT MED DJÆVELEN

252 SIDER – KR. 249,-



Har religionen en funktion i nutidens vestlige samfund? Har religiøs tale og kommunikation overhovedet en samfundsmæssig rolle at spille – og i bekræftende fald hvilken? Hvad betyder forandringer i samfundet for religionens måde at kommunikere på? Og hvad er forholdet mellem religion og samfundets offentlige forum par excellence: massemedierne? Disse spørgsmål og flere til tages op i denne bog.

INGER LUNDAGER:

RELIGIØS OG TEOLOGISK

KOMMUNIKATION

362 SIDER – KR. 299,-

Læs uddrag fra bøgerne på nettet: www.anis.dk

Forlaget
ANIS

Hos boghandleren eller www.anis.dk